

ЗМІСТ

Вступ	5
1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І МЕТОД	6
1.1 Зародження і розвиток економічних знань. Предмет економічної теорії	6
1.2 Економічні системи	8
1.3 Економічні закони розвитку суспільства	9
1.4 Методи пізнання соціально-економічних процесів	10
2 ФАКТОРИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА І ЕФЕКТИВНІСТЬ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ	11
2.1 Марксистська класифікація факторів суспільного виробництва	11
2.2 Сучасні економісти про класифікацію економічних ресурсів	12
2.3 Суспільний продукт і його структура	13
2.4 Проблема ефективності використання ресурсів	14
3 ФОРМИ ВЕДЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА. ТОВАРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА	16
3.1 Характеристика натурального господарства	16
3.2 Основні риси товарного виробництва, його історичні типи. Порівняльний аналіз капіталістичних і соціалістичних підприємств	17
3.3 Товар і його властивості. Теорії вартості: трудова, маржиналістська та неокласична	19
3.4 Величина вартості товару та фактори, що її визначають	21
4 РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ ФОРМИ ВАРТОСТІ	22
4.1 Виникнення, сутність і функції грошей	23
4.2 Характеристика грошової системи. Елементи грошової системи	27
4.3 Системи металевого обігу. Закон Грешема	28
4.4 Загальна характеристика золотого стандарту. Види золотого стандарту	29
4.5 Демонетизація золота та виникнення паперово-грошових систем. Дискусія про повернення до золотого стандарту	30
4.6 Характеристика сучасних паперово-грошових систем. Методи визначення і регулювання валютних курсів	31
4.7 Види грошових реформ. Методи стабілізації валют	34
5 КАПІТАЛ І НАЙМАНА ПРАЦЯ	35
5.1 Товар робоча сила та його властивості	36
5.2 Економічна природа капіталу, його структура	36
5.3 Теорія капіталістичної експлуатації К. Маркса	37
5.4 Норма і маса прибуткової вартості, засоби її збільшення	38
6 АГРАРНІ ВІДНОСИНИ. ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	40
6.1 Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Феодальна рента та капіталістична рента	40
6.2 Аграрні відносини, їхній зміст та місце в сучасних економічних системах	42
6.3 Особливості відтворення в сільському господарстві	43
6.4 Власність на землю. Типи сільськогосподарських підприємств	44

7	ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА	46
7.1	Монополія господарювання на землі та диференціальна земельна рента I	46
7.2	Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна земельна рента II	48
7.3	Монополія приватної власності на землю та абсолютна земельна рента	49
7.4	Монопольна рента	51
7.5	Механізм вилучення і присвоєння земельної ренти в різних типах господарств	52
7.6	Несільськогосподарські види ренти: рента у видобувній промисловості рента з будівельних ділянок	53
7.7	Ціна землі. Динаміка ціни землі з розвитком капіталізму	53
8	РОЗПОДІЛ І СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ. ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ	55
8.1	Сутність і функції розподілу. Економічні закони розподілу. Закони Енгеля	55
8.2	Плюралізм відносин власності та множинність форм розподілу в сучасних економічних системах	56
8.3	Номінальні та реальні доходи населення. Динаміка реальних доходів населення в різних економічних системах. Індексація доходів	57
8.4	Принцип соціальної справедливості в розподілі. Необхідність диференціації індивідуальних доходів	58
8.5	Форми розподілу за працею: їхня спільність і особливості	59
8.6	Заробітна плата, її сутність, сучасні форми і системи	60
8.7	Форми розподілу, що не залежать від трудового внеску	61
8.8	Мінімальний споживчий бюджет. Державні програми захисту незаможних шарів населення	62
	ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ з політичної економії для студентів економічних спеціальностей ДДМА усіх форм навчання	63
	ЛІТЕРАТУРА	66
	Основна	66
	Додаткова	67

ВСТУП

Політична економія є базовою дисципліною навчального плану підготовки бакалаврів економічних спеціальностей, методологічною основою вивчення всіх інших економічних наук. Вона є основою вивчення інших дисциплін – розділів економічної теорії – мікроекономіки та макроекономіки. Політична економія вивчає загальні економічні засади життя суспільства, а мікро- та макроекономіка конкретизують їх стосовно до окремих сфер діяльності людей.

Оскільки політичну економію студенти вивчають в першому семестрі, від них не очікується знань якихось базових тем по інших дисциплінах, що викладаються в академії. Навпаки, знання, отримані по курсу "політична економія", повинні скласти фундаментальну базу, на якій буде ґрунтуватися вивчення всіх інших економічних дисциплін – теоретичних і прикладних. Політична економія являє собою методологічну основу пізнання і дослідження економічних явищ, тому її вивчення починається в першому семестрі.

Навчальний план дисципліни охоплює 27 тем. Деякі з них вивчаються в інших курсах – макроекономіці та в курсі "Міжнародна економіка". Декілька тем студенти вивчають самостійно, по надрукованих конспектах лекцій. Але більша частина тем викладається на лекціях.

Ця перша частина конспекту лекцій за курсом "Політична економія" призначена, перш за все, для студентів заочної форми навчання, тому що час лекційних занять їх навчального плану досить обмежений. В цьому конспекті вони можуть знайти більшість необхідних для вивчення курсу положень, визначень, формул та використати їх для підготовки поза аудиторної контрольної роботи. Студенти денної форми навчання можуть використовувати конспект лекцій за курсом "Політична економія" під час підготовки до іспиту з політичної економії.

Ціль конспекту лекцій – в максимально стисnutій формі довести до студентів загальні закономірності економічного розвитку, сформулювати систему знань про економічні відносини як суспільну форму виробництва, ознайомити з проблемою ефективного використання обмежених виробничих ресурсів і шляхами забезпечення суспільних потреб у різних суспільно-економічних формаціях.

У цій першій частині конспекту лекцій містяться перші теми навчального плану дисципліни а також такі теми, які найгірше відображені в сучасній навчальній літературі.

1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І МЕТОД

Сучасна економічна наука – одне з найбільших інтелектуальних і практично значимих досягнень людства. Тільки завдяки економічній науці люди проникли в таємниці суспільного виробництва і змогли створити механізм його оптимального регулювання.

Економічна наука не завжди може пророчити конкретний хід розвитку подій, однак вона здатна відкрити їхню економічну логіку, і в пізнанні цієї логіки її практична цінність.

Перша – вступна – тема за курсом економічної теорії знайомить Вас з особливим світом – світом економіки, з його законами і протиріччями. Конспективний виклад лекції за першою темою включає чотири питання:

- 1 Зародження і розвиток економічних знань. Предмет економічної теорії.
- 2 Економічні системи.
- 3 Економічні закони розвитку суспільства.
- 4 Методи пізнання соціально – економічних процесів.

1.1 Зародження і розвиток економічних знань. Предмет економічної теорії

Економіка є суспільне виробництво, обмін, розподіл і споживання економічних благ, і сукупність виникаючих на цій основі економічних і господарських відносин.

Економічні явища в житті суспільства намагалися осмислити багато вчених. Відомості про господарський побут народів містяться в пам'ятниках древньої культури: у давньоєгипетських папірусах, у кам'яному клинописі законів панування Хамурапі, у давньоіндійських «ведах». Але ці пізнання ще не могли бути наукою – системою знань людини про природу і суспільство.

Економічна теорія пройшла кілька стадій у своєму розвитку, на кожній з яких її предмет трактувався особливо; сама назва науки була різною.

Економія (ойкономія, від слів «ойкос» – будинок, господарство і «номос» – правило, закон) – наука про ведення домашнього господарства. Це слово є заголовком особливого твору Ксенофонта, де у формі діалогу розглядаються розумні правила ведення домашнього господарства і землеробства.

Аристотель використовував термін «економія» у цьому ж змісті. Він уперше піддав аналізу основні економічні явища і закономірності тодішнього суспільства і став, власне кажучи, першим економістом в історії науки.

Політична економія - фундаментальна економічна наука, що вивчає методологічні і теоретичні проблеми виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

У різних школах економічної думки існували наступні визначення предмета політичної економії:

- меркантилізм: наука про види діяльності, зв'язаних з обміном і торгівлею між людьми (країнами);

- класична політекономія (А.Сміт, Д.Рікардо, У.Петті): наука про багатство;
- марксистська політекономія: наука про виробничі відносини – відносини між людьми, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ на різних етапах розвитку людського суспільства;
- маржиналізм (Ф.Візер, К.Менгер, Е.Бем-Баверк): економічна наука про діяльність людей щодо задоволення своїх потреб, шляхом використання обмежених виробничих ресурсів.

Економікс - наука про використання людьми рідких чи обмежених виробничих ресурсів для виробництва різних товарів і послуг, їхнього розподілу й обміну між членами суспільства з метою споживання. До ведучих напрямків економікса відносяться:

- кейнсіанство (засновник – Дж.М.Кейнс) – економічний різновид сучасного лібералізму, що обґрунтовує необхідність державного регулювання економіки;
- монетарізм (М.Фридмен) – неокласична економічна теорія, що приписує грошовій системі визначальну роль у процесі розвитку економіки.

З огляду на величезний внесок економічної науки в розвиток суспільства Шведський банк із 1969 р. почав видавати Нобелівські премії з економіки. На початок 1998 р. серед 40 лауреатів премії імені Альфреда Нобеля з економічних наук 26 – із США, 5 – з Великобританії, 2 – із Швеції, двоє норвезьких учених, по одному – з Голландії, Німеччини, Австрії і Франції, і один – Л.В.Канторович – із СРСР.

У залежності від цілей пізнавальної діяльності економічна наука підрозділяється на позитивну і нормативну.

Позитивна економіка має справу з фактами економічної діяльності. Вона формулює наукові представлення про економічне поведження, вивчаючи те, що є насправді, тобто фактичний стан економіки. Її мета – пізнання, пояснення і прогнозування об'єктивно економічних явищ, що складаються, і процесів.

Нормативна економіка виражає суб'єктивні представлення про те, що і як повинно бути, тобто характеризує економічні явища з погляду, якими вони повинні бути; це наука про раціональне поведження людей в умовах ринкової економіки.

Загальна економічна теорія виконує кілька функцій, розуміння яких пояснює її безпосередню застосовність.

Функції економічної теорії

1 Пізнавальна функція складається в пізнанні реальних економічних процесів, тобто в розкритті законів розвитку економіки.

2 Методологічна функція відводить економічній теорії роль фундаментальної бази для інших економічних наук.

3 Практична функція припускає широке використання виявлених економічних закономірностей для вирішення практичних задач.

1.2 Економічні системи

Економічна система – сукупність взаємозалежних економічних елементів, що утворюють економічну структуру суспільства.

Економічна система – це спосіб, завдяки якому суспільство розподіляє наявні в його розпорядженні ресурси для задоволення потреб населення.

Існує кілька підходів до класифікації економічних систем: технократичний, соціально-економічний, організаційно-економічний і еколого-економічний.

Технократичний підхід як критерій класифікації висуває рівень розвитку речовинного фактора, тобто предметів праці, техніки, технологій, енергетики, інформатики. Відповідно в розвитку економічних систем виділяють кілька етапів, зв'язаних з рівнем техніки:

- інструменталізація (використання найпростіших інструментів у виробництві благ);
- механізація (виникнення і розвиток великого машинного виробництва);
- автоматизація (поява керуючого пристрою в системі машин);
- етап створення штучного інтелекту.

Соціально-економічний підхід висуває як класифікаційний критерій рівень розвитку виробничих відносин. Відповідно розвиток економічних систем описується зміною суспільно-економічних систем. Формаційний підхід виділяє наступні економічні системи:

- первіснообщинну;
- рабовласницьку;
- феодальну;
- капіталістичну;
- соціалістичну.

Еколого-економічний підхід вибирає критерієм класифікації економічних систем зміст впливу людини на природу в процесі виробництва. Відповідно в розвитку суспільства виділяють три етапи:

- перший етап зв'язаний із простим використанням продуктів природи і великою залежністю людини від її;
- другий етап характеризується широкими можливостями впливу людини на природу, що здобувають характер хижацького винищування природних ресурсів і призводять до екологічної катастрофи;
- третій етап відображає гармонію людини і природи на основі високорозвиненої техніки і технології, що дозволяє відтворювати природні ресурси і раціонально їх використовувати.

Організаційно-економічний підхід характеризує моделі організації господарства в залежності від способу рішення трьох основних економічних проблем: що, як і для кого робити. Відповідно виділяють три основних моделі економіки:

- командна;
- ринкова;
- змішана.

При командній економіці концентрація ресурсів, визначення асортименту, обсягу випуску продукції і розподіл її серед індивідів визначаються централізовано державними органами за допомогою наказів суб'єктам, що хазяюють.

Ринкова економіка характеризується взаємозв'язком виробників і споживачів за допомогою саморегулюючого ринкового механізму, за яким рішення щодо цін і розподілу приймає сам ринок. Що робити вирішує споживач. Умови виробництва визначаються ціновою конкуренцією між різними виробниками, що веде до зменшення витрат і підвищенню ефективності виробництва. Розподіл зробленої продукції відбувається відповідно до доходів населення, що визначаються на ринках ресурсів і відображаються в рівні заробітної плати, прибутку й інших доходів.

Змішана економіка характеризується одночасним функціонуванням ринкового механізму і державного регулювання. Ринковий механізм визначає ціни і виробництво в багатьох сферах, у той час, коли держава впливає на ринок за допомогою оподаткування і регулювання економіки капіталовкладеннями. Підкреслимо, що сучасна економіка являє собою змішану модель.

1.3 Економічні закони розвитку суспільства

Виявлення економічних законів, пояснення механізму дії та обґрунтування шляхів їхнього використання в практичній діяльності складають головну задачу економічної науки.

Економічний закон – це об'єктивний, стійкий, істотний зв'язок і взаємозв'язок явищ економічного життя суспільства. Пізнання економічних законів – це пояснення постійних, найбільш істотних і стійких причинно-наслідкових зв'язків в економіці.

Економічні закони виникають у зв'язку з появою визначених економічних умов і утрачають свою дію зі зникненням цих умов; таким чином, у відмінності від законів природи вони мають історичний характер.

Класифікація економічних законів

1 Загальні, діючі у всіх економічних системах (наприклад, закон перевищення суспільних потреб, закон економії часу та ін.).

2 Специфічні, діючі в одній економічній системі (наприклад, закон додаткової вартості).

3 Стадіальні, діючі на одній зі стадій економічної системи (наприклад, закон середнього прибутку й ін.).

4 Приватні чи особливі, діючі в декількох економічних системах (наприклад, закон вартості та ін.). Економічні закони так само, як і закони природи, мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі і свідомості людей, і діють вони не ізольовано, а в цілісній системі.

Існують дві крайності в трактуванні економічних законів: фетишизм і суб'єктивний ідеалізм. Фетишистський підхід абсолютизує об'єктивний характер дії законів, представляючи їх вічними і непорушними. Навпроти, суб'єктивно – ідеалістичний підхід недооцінює об'єктивний характер дії економічних законів, думаючи, що їх можна скасувати.

На ранніх етапах розвитку суспільства й економіки економічні закони реалізувалися через стихійну діяльність людей. На сучасному етапі їхня дія доповнюється механізмом державного і міждержавного регулювання економіки.

1.4 Методи пізнання соціально-економічних процесів

Якщо предмет науки розкриває, «що» пізнається, то метод – «як» пізнається. Метод повинний відповідати особливостям предмета відповідної науки.

Метод економічної теорії – це сукупність способів пізнання економічних відносин і створення системи категорій і законів.

Економічні явища не можна зважити на вагах, покласти під мікроскоп, освітити рентгенівським променем, вони не протікають у «чистому» виді. Тому як основний засіб їхнього пізнання застосовують **абстракцію**, тобто відволікання від усього того, що не відповідає природі досліджуваного явища.

Процес вивчення предмета в нашій науці за своєю логікою такий, як і в інших науках:

1) вихідною базою пізнання економічної реальності є факти, що виступають у виді даних статистики, інформації про події, поведження людей і ін.; тому на першому етапі необхідно зібрати факти про досліджуване явище;

2) вивчення значного масиву факторів дозволяє виявити їхні внутрішні зв'язки, залежності і створити теорію - цілісне, системне знання про предмет науки, виражене системою категорій, принципів і законів. **Категорія** – це логічне відображення у свідомості реально існуючих економічних відносин.

Побудова теоретичних конструкцій здійснюється за допомогою наступних приватних методів:

- **індукція** – виведення теоретичних положень і принципів з фактів, рух думки від частинного до загального;

- **дедукція** – рух пізнання від теорії до фактів, від загального до частинного (щоб не «потонути» у море фактів, використовують гіпотези – науково обґрунтовані припущення про природу, структуру чи закономірності розвитку явищ і процесів, – які проходять перевірку на відповідність реальності);

- **аналіз** – метод, що укладається в поділі цілого на частини і дослідження кожної частини окремо;

- **синтез** – метод, що укладається в з'єднанні частин у ціле;

- **порівняння** – метод, що визначає подібність і розходження явищ і процесів;

- **аналогія** – метод, заснований на переносі властивостей з відомого об'єкта на невідомий;

- **антиномія** – протиріччя, у якому теза й антитезис мають рівну силу;

- **доказ** – метод перебування переконливих основ;

- **математична логіка** – наука, що застосовує математичні методи і досліджує мислення за допомогою числень (формалізованих мов).

Абстрактні узагальнення економічних факторів, засновані на застосуванні математики, знаходять втілення в моделях – абстрактних теоретичних конструкціях, логічна структура яких визначається як властивостями об'єкта, так і метами, характером дослідження. Незважаючи на те, що всяка модель є спрощена картина дійсності, вона дозволяє представити можливі варіанти змін в економічних відносинах під час можливих змін умов їхнього функціонування. Будь-яке економічне дослідження завжди спирається на **діалектичну логіку** – науку про найбільш загальні закони процесу пізнання.

2 ФАКТОРИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА Й ЕФЕКТИВНІСТЬ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ

«Економіка» виростає з «виробництва», котре є матеріальною основою економіки. Джерела будь-якого виробництва – це ресурси, котрі розташовує суспільство для задоволення потреб. Тому вивчення економічної теорії починається з аналізу факторів суспільного виробництва й ефективності їхнього використання.

Сучасний підхід до класифікації економічних ресурсів відрізняється від традиційного, марксистського, що відображає план лекції:

- 1 Марксистська класифікація факторів суспільного виробництва.
- 2 Сучасні економісти про класифікацію економічних ресурсів.
- 3 Суспільний продукт і його структура.
- 4 Проблема ефективності використання ресурсів.

2.1 Марксистська класифікація факторів суспільного виробництва

Матеріальне виробництво складає основу життя людського суспільства. Люди не можуть перестати робити, оскільки вони не можуть перестати споживати.

У процесі виробництва людина, по-перше, взаємодіє з природою, по-друге, вступає у взаємини з іншими людьми. Таким чином, марксистський підхід до класифікації факторів виробництва є формаційним; він розглядає виробництво як суспільне виробництво, як зміну різних суспільно-економічних формацій із властивими ним виробничими відносинами. К. Маркс виділяє три фактори виробництва:

- 1 Предмет праці — це те, на що впливає людина в процесі виробництва.

Усі предмети праці поділяються на дві великі групи: дані природою і сирі матеріали чи сировина. До складу останніх включають ті предмети праці, що вже піддалися первісній обробці.

- 2 Засоби праці — це все те, що люди поміщають між собою і предметом праці.

Засоби праці так само підрозділяються на дві групи: знаряддя праці та інші засоби праці.

Знаряддя праці — це те, чим люди безпосередньо впливають на предмет праці, наприклад, машини, інструменти.

Інші кошти праці чи умови виробництва — це все те, що необхідно для нормального функціонування процесу виробництва (виробничі будинки, спорудження, лінії електропередач і т.п.).

- Предмети і кошти праці в сукупності складають засоби виробництва.

- 3 Праця — доцільна діяльність людини, у процесі якої вона перетворює предмет праці для задоволення своїх потреб.

Праця має свідомий характер; у процесі праці людина створює і використовує знаряддя праці.

Єдність засобів виробництва і працівників, що приводять їх у рух складає продуктивні сили суспільства.

Визначені зв'язки і відносини, у які незалежно від своєї волі і свідомості вступають між собою люди в процесі виробництва, називаються виробничими відносинами. Система виробничих відносин — це об'єктивні взаємозалежні відносини, що складаються між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання, тип яких визначається відносинами власності.

Єдність продуктивних сил і виробничих відносин являє собою спосіб виробництва матеріальних благ.

Спосіб виробництва, узятий у єдності з ідеологічною і політичною надбудовою, із усіма характерними для нього формами діяльності людей, складає суспільно-економічну формацію.

В історії суспільства п'ять суспільно-економічних формацій послідовно перемінювали один одного: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична.

2.2 Сучасні економісти про класифікацію економічних ресурсів

Економічні ресурси — це елементи, що можуть бути використані для виробництва економічних благ.

Фактори виробництва — економічна категорія, що позначає вже реально втягнені в процес виробництва ресурси. Іншими словами, фактори виробництва — це виробляючі ресурси.

На відміну від ресурсів фактори стають такими тільки в рамках взаємодії. Тому виробництво завжди є взаємодіюча єдність його факторів.

Сучасна економічна теорія класифікує фактори виробництва з погляду їхньої прибутковості. Міра прибутковості кожного фактора в конкретних економічних умовах — одна з центральних проблем науки.

До числа найважливіших ресурсів у сучасному суспільстві відносяться земля, праця, капітал (у тому числі його організація), підприємницька здатність і інформація.

- 1) земля як фактор виробництва має трояке значення:
  - у широкому змісті вона означає усі використовувані у виробничому процесі природні ресурси,
  - у ряді галузей (аграрної, видобувної, рибної) земля є об'єкт господарювання, коли вона одночасно виступає і предметом праці, і засобом праці;
  - у межах всієї економіки земля може виступати як об'єкт власності;
- 2) капітал — так називають матеріальні і фінансові ресурси в системі факторів виробництва. Капітал — це створені минулою працею *блага*, використовувані для виробництва товарів і послуг;
- 3) праця — та частина суспільства, що безпосередньо зайнята в процесі виробництва (іноді використовують і такий термін, як «економічно активне населення», що охоплює тільки працездатних, зайнятих у виробництві).

4) підприємницька здатність — це особливий вид людського ресурсу, що укладається в здатності найбільше ефективно використовувати ресурси для виробництва економічних благ.

Головною соціальною функцією підприємця варто визнати організацію дохідного виробництва.

Виділення підприємництва в особливий вид ресурсу зв'язане з тим, що підприємець:

- з'єднує матеріальні і людські ресурси;
- приймає основні (оптимальні) рішення в умовах ризику;
- є новатором, що прагне вводити в побут на комерційній основі нові продукти, технології;

5) інформація – упорядкована система знань. Кожен фактор виробництва здатний принести своєму власнику доход: "капітал" приносить "відсоток", "праця" — "зарплату", "земля"—"ренту", "підприємство"—"прибуток", "інформація" — приріст доходу в результаті зменшення ризику.

Характеризуючи виробництво як взаємодію п'яти його факторів, ми даємо технологічну характеристику виробництва.

Але оскільки кожен фактор представлений його власником, то виробництво здобуває суспільний характер, стає соціальним процесом. Виробництво перетворюється в результат виробничих відносин між власниками факторів виробництва. Таким чином, економічна наука синтезує марксистський і сучасний підходи до аналізу факторів виробництва.

2.3 Суспільний продукт і його структура

Результатом суспільного виробництва є суспільний продукт, тобто сукупність економічних благ, створених у суспільстві за визначений період часу.

Економічне благо — це засіб задоволення потреб, що мається в обмеженій кількості, на противагу благам неекономічним (наприклад, повітря). Вони складаються з речей і послуг і поділяються на довгострокові, що припускають багаторазове використання (автомобіль, книга і т.д.), і недовговічні, зникаючі в процесі разового споживання (хліб, напої, сірники і т.д.). Серед благ виділяють взаємозамінні (субститути) і взаємодоповнюючі (комплементарні). До субститутів відносять не тільки багато споживчих товарів і виробничі ресурси, але і послуги транспорту (поїзд — літак — автомобіль), сфери дозвілля (кіно – театр – цирк) і т.д. Прикладами комплементарних товарів є стіл і стілець, автомобіль і бензин, ручка і папір. Економічні блага можуть також бути розділені на дійсні і майбутні, прямі (споживчі) і непрямі (виробничі).

Потреби — це внутрішні мотиви, що спонукують до економічної діяльності. Вони підрозділяються на первинні, задовольняючи життєво важливі потреби людини (їжа, одяг і ін.), і вторинні, до яких відносяться всі інші потреби. Первинні потреби не можуть бути замінені одна іншою, але вторинні — можуть. Приведений розподіл є історично умовним.

Суспільний продукт характеризується не тільки з натурально-речовинної сторони, але і має вартісну оцінку.

Сукупний (валовий) суспільний продукт включає матеріальні витрати і чистий продукт. Матеріальні витрати втілюють у собі минулу упредметнену працю чи витрати засобів виробництва на створення економічних благ.

Чистий продукт суспільства — це сукупний суспільний продукт за винятком матеріальних витрат. Він створюється живою працею працівників у даному році.

Чистий продукт підрозділяється на необхідний і додатковий.

Необхідний продукт — частина чистого продукту, що потрібна для нормального відтворення робочої сили, тобто для підтримки її працездатності, включаючи і підготовку нового покоління працівників, що заміщають тих, хто втратив здатність до праці. Необхідний продукт покриває видатки на харчування, одяг, утримування житла, на задоволення сформованих культурних і соціальних потреб, на екологічні нестатки і т.д.

Додатковий продукт — частина чистого продукту, створена поверх необхідного продукту.

2.4 Проблема ефективності використання ресурсів

Під ефективністю звичайно розуміють поняття, що характеризує співвідношення обсягу виробничих економічних благ (результатів) і кількості ресурсів (витрат).

Наявні ресурси, як правило, обмежені чи рідкі. Рідкість — характеристика економічних благ, що відображає обмеженість ресурсів для задоволення безмежних потреб суспільства. Під обмеженістю мають на увазі недостатність виробничих ресурсів для одночасного задоволення всіх потреб усіх членів суспільства. Тому виникає проблема вибору: що робити?

Економічний вибір — це вибір найкращого серед альтернативних варіантів, при якому досягається максимізація корисності в результаті використання обмежених ресурсів.

Ілюстрацією рішення проблеми ефективності в економіці служить крива (лінія) виробничих можливостей — крива, що демонструє різні комбінації двох благ, що можуть бути зроблені в економіці при повному використанні ресурсів; кожна точка на даній кривій показує максимально можливий обсяг виробництва двох продуктів з даної кількості ресурсів.

Для побудови кривої виробничих можливостей необхідно прийняти кілька допущень:

1 Економіка функціонує в умовах повної зайнятості і повного обсягу виробництва.

2 Кількість ресурсів постійно.

3 Технологія виробництва залишається постійною.

4 Економіка робить два продукти — засоби виробництва (X) і споживчі товари (Y).

Кількість одного продукту, від якого потрібно відмовитися, щоб зробити визначену кількість іншого продукту, називається альтернативними витратами виробництва цього продукту. Під альтернативною витратою економічна наука розуміє не дійсну витрату ресурсів, а потенційну втрату тих товарів, що могли б бути зроблені з тих же ресурсів при іншому використанні, таким чином, це витрати упущених вигод (рис. 1).

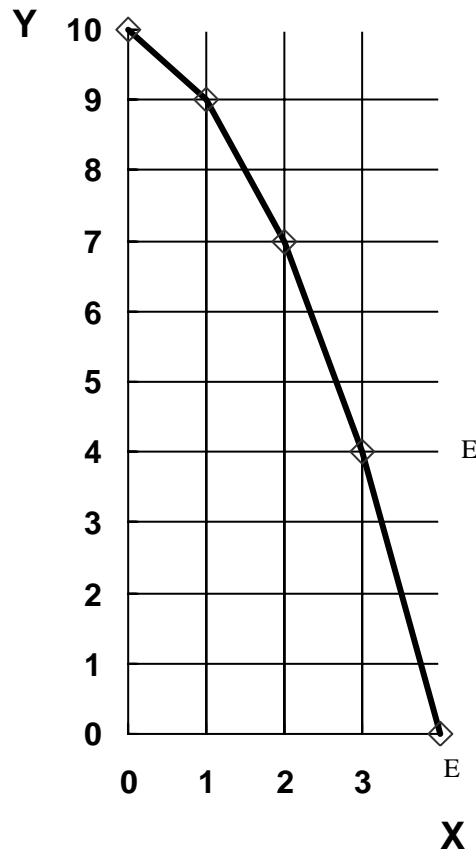

Рисунок 1 – Крива виробничих можливостей економіки

Альтернативні витрати — це єдиний вид витрат в економіці, що вимірюються не в грошах, а в кількості іншого продукту.

В економіці обмежених ресурсів діє закон зростаючих альтернативних витрат, відповідно до якого кількість продукту, яким приходится жертвувати, щоб одержати додаткову одиницю іншого продукту, зростає. Іншими словами, чим більше іншого продукту ми хочемо зробити, тим від більшої кількості першого продукту варто відмовитися. Цей закон пояснюється абсолютною непридатністю ресурсів для виробництва іншого продукту. Графічно закон зростаючих альтернативних витрат відображається в увігнутості кривої виробничих можливостей.

Крива виробничих можливостей служить ілюстрацією наступних ідей:

1. Усі комбінації випуску продуктів, розташовані з зовнішньої сторони кривої виробничих можливостей, неможливі.

2. Усі комбінації випуску двох продуктів, розташовані на площині, показують недовикористання ресурсів та неефективний варіант виробництва.

Зростаючі ресурси призводять до зсуву кривої вправо, а незайнятість ресурсів означає зсув лінії виробничих можливостей уліво.

3 ФОРМИ ВЕДЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА. ТОВАРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА

Протягом тривалої історії людства зберігаються і розвиваються деякі загальні форми господарювання: натуральне господарство і товарна форма організації суспільного виробництва. Задачею даної теми є з'ясування найважливіших характеристик обох форм господарства, вивчення особливостей продуктів чи результатів їхнього функціонування.

План лекції за даною темою включає чотири питання:

1 Характеристика натурального господарства.

2 Основні риси товарного виробництва, його історичні типи. Порівняльний аналіз капіталістичних і соціалізованих підприємств.

3 Товар і його властивості. Теорії вартості: трудова, маржиналістська і неокласична.

4 Величина вартості товару і визначальні її фактори.

3.1 Характеристика натурального господарства

Господарство – форма організації суспільного, колективного, сімейного, індивідуального виробництва з характерним їй типом взаємозв'язків між виробниками продуктів.

Історично першою з загальних економічних форм з'явилося натуральне господарство, що представляє таку форму організації виробництва, при якій продукти виробляються окремими виробниками для власного внутрішньогосподарського споживання.

Характерні риси натурального господарства:

- замкнутість виробничих процесів рамками господарства;
- нерозвиненість суспільного поділу праці при широкому застосуванні природного поділу праці, заснованого на ознаках статі та віку;
- відсутність господарських зв'язків з іншими виробничими одиницями;
- тверде закріплення робочих місць і обов'язків за визначеними працівниками, відсутність мобільності робочої сили;
- відсутність можливостей для обміну досвідом і поширення технологічних нововведень;
- додатковий продукт, як правило, не набуває товарної форми;
- виробничі відносини виступають поза упередметнену форму як відносини між самими людьми, а не як відносини між продуктами їхньої праці.

Основним протиріччям натурального господарства, джерелом його розвитку є протиріччя між виробництвом і споживанням. Єдиним мотивом до удосконалювання виробництва є тільки власна незадоволеність у споживанні.

Звідси випливають висновки:

1 Оскільки зовнішніх економічних стимулів розвитку натурального господарства не існує, технічний і економічний прогрес у ньому розвивається вкрай повільно.

2 **Натуральне господарство** характеризується стійкістю і консерватизмом.

Натурально-господарські відносини збереглися до наших днів, правда в розвинутих країнах лише як другорядні, підлеглі.

3.2 Основні риси товарного виробництва, його історичні типи. Порівняльний аналіз капіталістичних і соціалістичних підприємств

Товарне господарство це така форму організації суспільного виробництва, при якій продукти виробляються окремими, відособленими виробниками з метою продажу на ринку.

Товарне виробництво зароджується як природний результат розвитку натурального господарства, росту його ефективності, що дозволяє робити який-небудь продукт понад необхідного рівня для задоволення потреб виробників.

Причини виникнення товарного виробництва:

1 Суспільний поділ праці - це спеціалізація виробників на випуску визначеної продукції чи на здійсненні конкретної виробничої діяльності. Спеціалізація на виготовленні окремих продуктів робить необхідним їхній обмін між виробниками.

2 Економічна відособленість виробників, що укладається в присвоєнні засобів виробництва і результатів праці, **реалізації** їх власних економічних інтересів. З матеріально-речовинної сторони економічна відособленість виробників виявляється в тому, що кожний хазяює в межах свого виробничого осередку, у якій засобу виробництва і працівники відділені від інших виробничих одиниць. Виробництво відновляється за рахунок коштів, отриманих від реалізації продукції.

Зв'язок виробників здійснюється через обмін **продуктами** своєї праці, що стають товарами, причому обмін здійснюється на еквівалентних початках. Таким чином, економічна відособленість виробників додає обміну товарну форму.

Основні типи товарного господарства (табл.1, 2):

1 Просте чи дрібнотоварне, засноване на приватної власності й особистій праці товаровиробника. У минулому воно було представлено господарствами селян і ремісників, що працюють на ринок, у даний час - зайнятими індивідуальною трудовою діяльністю.

2 Капіталістичне, засноване на приватнокапіталістичній власності і найманій праці. Представлено фірмами, що належать одному власнику чи родині, відкритими акціонерними товариствами.

3 Соціалістичне, засноване на колективній власності й особистій праці виробників. Представлено кооперативами і фірмами за участю робітників у керуванні і прибутках, закритими акціонерними товариствами.

Таблиця 1 – Характеристика основних типів товарного виробництва

Критерії розходжень	Типи господарств		
	Просте	Капіталістичне	Соціалістичне
1 Мета	Задоволення потреб	Прибуток	Максимум доходу на одного зайнятого
2 Власність	Приватнотрудова	Приватнокапіталістична	Колективна
3 Праця	Особиста	Наймана	Особиста та наймана
4 Характер використання коштів праці	Індивідуально застосовувані	Колективно застосовувані	Колективно використовуювані
5 Місце в економіці	Устрій, підлеглий іншим устроям	Переважає	Новий, зростаючий устрій

Таблиця 2 – Порівняльна характеристика капіталістичного і соціалістичного типів товарних господарств

Переваги соціалістичного товарного господарства	Недоліки капіталістичного товарного виробництва
1 Висока соціальна захищеність	1 Слабка зацікавленість робітників в успіху фірми
2 Сприятливий соціальний клімат і трудові відносини в колективі	2 Утрати від страйків і трудових конфліктів
3 Більш справедливий розподіл доходів	3 Висока плинність робочої сили
4 Більш висока зацікавленість робітників в успіху фірми	4 Бюрократизація управлінських структур
Недоліки соціалістичного товарного господарства	Переваги капіталістичного товарного виробництва
1 Недоінвестування ("проїдання" прибутку)	1 Сміливо йдуть на ризик і впроваджують більше технічних нововведень
2 Консервативність в здійсненні ризикованих проєктів і впровадженні технічних нововведень	2 Швидше здійснюють структурні зрушення
3 Повільно підвищується продуктивність праці і нижче темпи економічного росту	3 Вище темпи економічного росту і рівень продуктивності праці
4 Повільно поновлюється номенклатура продукції	4 Швидше поновлюється номенклатура продукції
5 Вище інтенсивність праці	5 Не тримають зайву робочу силу
6 На підприємствах є надлишкова робоча сила	6 Більш ефективні і конкурентноздатні

Висновок: ідеальної моделі товарного господарства не існує, кожна з них має свої переваги і недоліки: капіталістичні підприємства мають економічні переваги, а соціалістичні – соціальні.

3.3 Товар і його властивості. Теорії вартості: трудова, маржиналістська та неокласична

Товар - це продукт праці, зроблений для продажу. Товар володіє двома властивостями:

- **споживча вартість** - здатність товару задовольняти яку-небудь суспільну потребу;
- **вартість**.

У економічній науці розроблені наступні концепції вартості товару:

1 Марксистська, відповідно до якої вартість є упредметнена у товарі праця, що робить усі товари порівнянними в процесі обміну. Формою прояву вартості є мінова вартість – пропорція, у якій обмінюються товари. Усі товари як споживчі вартості відмінні один від одного, а як вартості - ті самі. Це протиріччя – між споживчою вартістю і вартістю – К.Маркс назвав внутрішнім протиріччям, укладеним у товарі. Подвійність властивостей товару обумовлена двоїтим характером праці, втіленого в товарі. Праця є одночасно конкретною працею й абстрактною працею.

Конкретною працею називається форма праці, що характеризується своєю метою, характером операцій, предметом, коштами і результатами праці. Конкретною працею товаровиробника створюється споживча вартість.

Разом з тим, усім видам праці характерна витрата фізіологічної енергії людини. І це саме те, що робить усі види конкретної праці однаковими. У товарному господарстві для забезпечення еквівалентного обміну виникає необхідність порівнювати різні види конкретної праці шляхом прирівнювання різних товарів.

Абстрактна праця є працею взагалі, що розуміється як витрата енергії чи робочої сили людини для виробництва продукту на продаж. Абстрактна праця створює вартість товару.

У товарному господарстві, заснованому на приватній власності, конкретна праця являє собою форму частки праці. Приватний характер праці означає, що кожен товаровиробник, працюючи на себе і привласнюючи ресурси і продукти праці, сам вирішує, яку продукцію і у якій кількості він буде виготовляти. Одночасно абстрактна праця являє собою форму суспільної праці в товарному господарстві, що означає, що виробник працює на суспільство, створюючи продукт не для себе, а для продажу, тобто, для інших людей. Між приватним і суспільним характером праці існує протиріччя: як приватний власник виробник точно знає, скільки і якої продукції він буде виготовляти; але в той же час, виготовляючи продукт для продажу, він не може точно знати суспільних потреб у ньому, а також того, скільки таких товарів зроблять конкуренти. Це внутрішнє протиріччя товару періодично виявляється в економічних кризах.

Схематично подвійність властивостей товару і характеру праці, що створює товар, можна представити в такий спосіб (рис. 2):

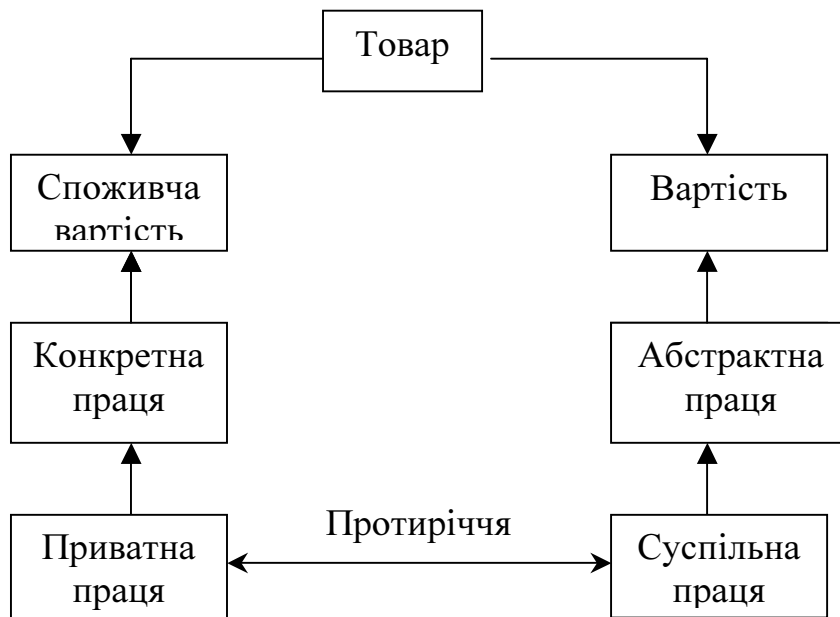

Рисунок 2 – Ілюстрація двоїстого характеру праці, втіленого в товарі

Причина роздвоєння праці в товарному господарстві – приватна власність на засоби виробництва, що робить товаровиробників економічно відособленими і викликає необхідність порівняння результатів праці в ході еквівалентного обміну.

2 Маржиналістська (від французького – *marginal* – граничний). Маржиналізм – школа економічної думки, що використовує граничні величини для дослідження економічних законів і категорій (К. Менгер, У. Джевонс, Л. Вальрас). Маржиналісти вважали, що вартість визначається граничною корисністю блага, тобто, найменшою користю, заради одержання якої ця річ ще може раціональним шляхом уживатися (користь від тієї останньої партії блага, на яку є попит). Кожна наступна партія блага задовольняє усе менш насущну потребу людей, тому її оцінка усе менше.

Є два способи оцінки корисності. Одні вводять умовну одиницю ютіль. Інші економісти думають, що гранична корисність є суб'єктивною, її неможливо вимірити кількісно і вводять порядкову корисність, за допомогою якої можна з'ясувати, зменшити чи збільшити ступінь задоволення споживача, хоча не можна визначити сам цей ступінь задоволення. Роблячи купівлю, споживач порівнює даний варіант з альтернативними варіантами витрати своїх грошей, поки не переконається, що цей варіант принесе не менше корисності, чим інші.

Якби споживач використовував тільки два блага: А та Б, то граничну корисність одиниці блага А треба було оцінювати кількістю одиниць блага Б, від яких він готовий відмовитися заради придбання цієї одиниці блага А. Але тому, що ринок пропонує різноманіття товарів, необхідно визначити, від скількох одиниць інших благ покупець готовий відмовитися заради придбання однієї додаткової одиниці блага А.

3 Неокласична (представники: А.Маршалл, Дж.Хикс, М.Фридмен). Сутність цієї концепції зводиться до того, що в умовах ринку ціни встановлюються на такому рівні, коли з однієї сторони вони виражають існуючі переваги споживачів і відносну корисність товарів, з іншого боку є відображенням мінімальних витрат на виробництво продукції. Ця теорія вважає, що потреби і витрати доповнюють один одного, і аналізує фактори, що впливають на формування ціни. У короткочасний період ціна (читай – вартість) залежить від попиту, в основі якого лежить, ціна знижується по мірі насичення потреб, тоді як при подовженні періоду зростає вплив витрат виробництва, а ціна знижується до деякого мінімального рівня.

3.4 Величина вартості товару та визначальні її фактори

Величина вартості товару визначається суспільно-необхідною працею чи часом, витраченим на його виробництво.

Суспільно-необхідний робочий час - це час, що затрачає на виробництво одиниці товару найбільша група товаровиробників, що працюють при середніх, нормальних умовах виробництва (середня технічна оснащеність і кваліфікація працівників, середній рівень продуктивності й інтенсивності праці).

Теоретично суспільно-необхідний робочий час визначається як відношення сумарного індивідуального часу, витраченого на випуск усієї продукції, до всього обсягу випуску товарів.

Допустимо, що в економіці визначений продукт роблять три групи підприємств, що розрізняються умовами виробництва. Визначимо суспільно-необхідний робочий час і проаналізуємо соціально-економічне положення кожної групи (табл.3).

Таблиця 3 – Ілюстрація процесу утворення величини вартості товару

Групи товаровиробників	Об'єм випуску, млн шт.	Індивідуальний час		Суспільно-необхідний час		Суспільно – необхідний час – індивідуальний час
		На 1шт., год.	Усього, млн год.	На 1 шт. год.	Усього, млн год.	
1	10	1	10	2,1	21	+11
2	160	2	320	“-“	336	+16
3	30	3	90	“-“	63	-27
Всього	200	-	420	“-“	420	0

$$t_{\text{суп.необх.}} = 420 / 200 = 2,1 \text{ год.}$$

Перша і друга групи виробників знаходяться в кращих економічних умовах, тому що в них індивідуальний час на випуск одиниці продукції менше суспільно-необхідного; вони будуть одержувати додатковий доход. Третя група понесе збитки, тому що її індивідуальний час більше суспільно-необхідного.

Фактори, що впливають на величину вартості

1 Продуктивність праці - це результативність праці чи кількість продукції, виробленої працівником в одиницю часу.

Величина вартості товару назад пропорційна продуктивності праці.

2 Інтенсивність праці - це ступінь його напруженості, що вимірюється витратами праці в одиницю часу.

Зі зміною інтенсивності праці змінюється загальна величина вартості, тому що змінюється загальна кількість виробленої продукції, але вартість одиниці продукції не змінюється, тому що умови виробництва залишаються незмінними.

3 Складність праці

Праця буває проста і складна.

Проста праця - це праця некваліфікованого працівника, що не володіє спеціальною підготовкою.

Складна праця вимагає спеціального навчання.

Величина вартості товару прямо пропорційна складності праці. Простіше виміряти величину вартості простою працею. Процес зведення складної праці до простої називається **редукцією праці**.

Отже, після з'ясування сутності вартості і виявлення її кількісної характеристики, можна дати її повне визначення.

Вартість – це абстрактна, проста праця в суспільно-необхідній кількості.

4 РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ ФОРМИ ВАРТОСТІ

В економічному житті суспільства надзвичайно велика роль грошей. Зміна кількості грошей у звертанні здатно істотно впливати на рівень доходів, цін, на випуск продукції. Не потрібно пояснювати роль грошей у повсякденному житті людини. Весь комплекс проблем, зв'язаних з історією виникнення і функціями грошей в економічній системі, еволюцією грошової форми вартості і її сучасним станом буде в полі зору вивчаючих дану тему, котру умовно можна розділити на сім питань:

1 Виникнення, сутність і функції грошей.

2 Характеристика грошової системи. Елементи грошової системи.

3 Системи металевого звертання. Закон Грешема.

4 Загальна характеристика золотого стандарту. Види золотого стандарту.

5 Демонетизація золота і виникнення паперово-грошових систем. Дискусія про повернення до золотого стандарту.

6 Характеристика сучасних паперово-грошових систем. Методи визначення і регулювання валютних курсів.

7 Види грошових реформ. Методи стабілізації валют.

4.1 Виникнення, сутність і функції грошей

Появі грошей передував тривалий і складний процес розвитку обміну і форми вартості. У процесі еволюції товарного обміну відбувається послідовна зміна чотирьох форм вартості: простої чи випадкової; повної чи розгорнутої; загальної та грошової.

На ранньому ступені розвитку суспільства обмін мав випадковий характер і відбувався між громадами. Йому відповідала проста чи випадкова форма вартості, за якою один товар виражав свою вартість в одному конфронтуючому йому товарі-еквіваленті:

$$X \text{ товару } A = Y \text{ товару } B.$$

Перший великий суспільний поділ праці – виділення скотарських і землеробських племен – привело до появи і розвитку обміну, що носив нерегулярний характер, тому і мінові співвідношення склалися випадково. Рівняння обміну простої форми вартості вірніше було б записати в такий спосіб:

$$X \text{ товару } A \text{ більше, дорівнює або менше } Y \text{ товару } B.$$

У наслідку відбувається другий великий суспільний поділ праці – відділення ремесла від землеробства. Обмін став здобувати усе більш регулярний і масовий характер. Відбувся перехід до розгорнутої форми вартості, що відрізняється від простої тим, що при ній предметом обміну є багато продуктів суспільної праці, а тому кожному товару протистоїть безліч еквівалентів:

$$X \text{ товара } A = \begin{cases} Y \text{ товара } B \\ Z \text{ товара } C \\ Q \text{ товара } N \end{cases}$$

Сучасним вираженням даної форми вартості є бартерний обмін, що має недоліки, котрі виявляються в труднощах обміну. Якщо власнику товару А потрібний товар У, а власнику товару В товар А не потрібний, обмін не відбудеться, або ж це приведе до виникнення додаткової ланки в обміні.

Ці труднощі зникають, якщо роль товару-еквівалента закріплено за одним товаром, котрий усі приймають у процесі обміну. Такі товари з'явилися, і був здійснений перехід до загальної форми вартості:

$$\begin{cases} Y \text{ товара } B \\ Z \text{ товара } C = Q \text{ товара } N \\ Q \text{ товара } N \end{cases} \quad \text{і т.д.}$$

У різних країнах, на різних етапах розвитку, роль загального еквівалента грали різноманітні товари, характерні для тієї чи іншої місцевості: сіль, чай, хутра, худоба, зерно й ін., але і ця форма еквівалента має недоліки, що переборюються в ході переходу до грошової форми вартості.

Товар, що претендує на роль загального еквівалента повинний бути однорідним і легко поділятися. Хутра і худоба, наприклад, такими якостями не

володіють. У результаті подальшого розвитку обміну всі інші еквіваленти-товари-еквіваленти були витиснуті шляхетними металами, а головна причина цього зв'язана з їх властивостями:

- однорідністю;
- подільністю;
- портативністю;
- збереженням;
- їхня натуральна форма не суперечила виконанню ними властивостей загального еквівалента. Грошова форма вартості має наступний вид:

$$\left\{ \begin{array}{l} Y \text{ товару } B \\ Z \text{ товару } C = n \text{ товару } D \\ Q \text{ товару } N \end{array} \right., \text{ і т.д.}$$

де D – грошовий товар, роль якого закріпилася за золотом

Гроші - це загальний еквівалент, це особливий товар, що постійно і монополює роль загального еквівалента. Це значить, що:

- усі товари вимірюють свою вартість у грошах;
- гроші мають властивість засобу, що загально обмінюється;
- гроші володіють крім своєї властивості як металу, одиничною споживчою вартістю, ще й універсальною споживчою вартістю, тобто задовольняють будь-яку потребу людей.

У товарному господарстві гроші виконують чотири основні функції:

1 Функція міри вартості полягає в тому, що за допомогою грошей виражається вартість товару й утворюється його ціна. Цю функцію гроші виконують ідеально, тобто вимір вартості товарів грошима не вимагає реальної наявності грошей у товаровласників. Вартість товару, виражена в грошах, називається **ціною**. Для того, щоб гроші краще виконали функцію міри вартості, держава вводить масштаб цін – це фіксована вага грошового металу, припущена як одиниця грошей. Наприклад, масштаб цін американського долара зразка 1945 року складав 0,888 грам золота, тобто один долар представляв в обігу зазначену вагову кількість золота; радянський карбованець зразка 1961 року представляв в обігу 0,987412 грам золота, тобто приблизно один грам.

2 Засіб обігу виявляється, коли гроші виступають як посередник в обміні товарів за формулою Т-Д-Т. На відміну від прямого, такий обмін припускає дві угоди: а) продаж товару на гроші (Т-Д) і б) купівлю на ці гроші іншого товару (Д-Т). Це дає людям додаткові зручності: рятує від обмеженості бартерного обміну і дозволяє розділити продаж і купівлю товарів як у часі, так і в просторі. Разом з тим, можливість загального розриву між продажем і купівлею створює можливість криз, що впливає з розбіжності актів купівлі-продажу в часі і просторі.

Гроші як засіб обігу виступають як дійсні, реальні гроші.

Первісне золото й інші шляхетні метали під час обміну зважувалися, поділялися на відповідні шматки і т.д. Однак незручності, зв'язані з розподілом і втратою при цьому частини металу, визначенням його проби і т.д. викликали необхідність переходу до **грошово-злиткової** форми. Злиток являє собою той же шматок грошового металу, але оформлений і визначений за вагою та пробою.

Подальший розвиток грошово-злиткової форми вартості призводить до виникнення грошово-монетної форми.

Монета є гарантована вага грошового металу, відбиток і фактура якого свідчать про його приналежність до визначеної грошової системи. У монеті не тільки укладена визначена кількість грошей, але і позначена, тобто монета – це не тільки товар, що грає роль загального еквівалента, але і знак грошей. Першим ступенем знакової форми вартості є **монетно-знакова**, на початкових етапах якої оберталися неповновагі монети, що втратили частину своєї ваги внаслідок природного стирання в процесі обміну.

Особливість, у силу якої неповновага монета в обертанні може представляти повновагу, була потім використана для фальсифікації і випуску неповноцінних монет. На цій основі з'являються монети з неблагородних металів. У них реальний грошовий зміст вже зовсім зник, залишився лише знак.

Розвиток грошової форми вартості призводить до витиснення монет паперовими грошима.

Паперові гроші - це представники, знаки, символи, замінники золота в обертанні. У паперово-грошовій формі вартості грошовий знак остаточно відокремився від реальних грошей, що позначалися ним, одержав самостійний рух із властивими йому законами, котрі виступають прямою протилежністю законам обертання реальних грошей. Якщо реальні гроші обертаються тому, що мають вартість, то паперові гроші надають вартість тому, що вони обертаються. Кількість реальних грошей, необхідних для обертання, залежить від їхньої вартості. Вартість, що надається паперовими грошима, залежить від їхньої кількості в сфері обертання. У той час, як маса реальних грошей в обертанні залежить від рівня товарних цін, останній залежить від маси паперових грошей в обертанні.

3 Функція засобу нагромадження й утворення скарбів

Цю функцію гроші виконують тоді, коли залишають канали обертання і зберігаються в підприємствах, приватних осіб, у державній скарбниці, тобто служать зручною формою збереження багатства. Для виконання функції скарбу, гроші повинні бути одночасно повноцінними і реальними. Золото, як і раніше, продовжує відігравати роль скарбу, тому що воно завжди має вартість визначеної величини, добре зберігається і є легко реалізованим товаром. Створюючи національні резервні фонди (золоті запаси), держави накопичують і зберігають злитки і монети з золота.

4 Функція засобу платежу. Цю функцію гроші виконують під час продажу товару в кредит, будучи знаряддям погашення боргового зобов'язання.

Подальшим запереченням грошового змісту є **кредитні гроші** (вексель, банкнота) і виникла на їхній основі **паперово-кредитна форма вартості**. З одного боку, вони заперечують гроші в такій істотній їхній функції, як засіб

обертання, тому що в обмін на товар замість грошей видається боргове зобов'язання, з іншого боку – останнє саме починає обертатися.

Вексель – це зобов'язання однієї особи іншій.

Банкнота – вексель на банкіра. Разом з тим банкнота починає функціонувати як звичайний засіб обертання поряд з паперовими грошима. Рух кредитних і паперових грошей з'єднується в єдине ціле.

На основі кредитно-паперової форми вартості виникає і розвивається **розрахунково-знакова форма**. Тут заперечуються не тільки реальні гроші, але і їхні знаки у функції кошту обертання. Розрахункові знаки (чек – боргове зобов'язання банку, а також визначені види квитків, квитанції й ін.) уже не обертаються і не є навіть паперовими грошима, вони являють собою лише розрахунковий кошт, задоволення на одержання грошей, товару, послуги і т.д.

У даний час у розвинутих країнах Заходу широке поширення одержали кредитні картки чи **електронні гроші** – це пластикові картки, що, будучи підключені до загальної банківської комп'ютерної мережі, передають команду власника рахунка про перерахування грошей. Кредитні картки використовуються для запису покупок на рахунок людини чи фірми, при цьому даний рахунок повинний бути оплачений пізніше. У цьому випадку продавець одержує свої гроші відразу, а покупець одержує банківський кредит на суму покупки.

Розрахунково-знакова форма вартості підготовляє перехід до **ідеальної форми вартості**. Сюди відносяться безготівковий розрахунок, повідомлені платежі, платежі з телефону, система електронних розрахунків та ін. Тут вже усувається всякий реальний рух не тільки грошей, але і їхніх знаків. Гроші як реальність зникають, залишається лише їхня ідеальна форма.

З функції грошей як засобу обертання і платежу впливає **висновок**: гроші (тим більше неповноцінні) потрібні не самі по собі, а для забезпечення обміну товарами і послугами між людьми. А це значить, що в економіці необхідне дотримання зразкової рівності між товарною і грошовою масами. У цьому полягає головний **зміст закону грошового обігу**: кількість грошей, необхідних для обертання, прямо пропорційно сумі цін товарів і зворотно пропорційно швидкості обертання. Кількість грошей, необхідних для обертання, можна визначити за допомогою формули:

$$KД = \frac{СЦ - К + П - ВПП}{З},$$

З

де СЦ – сума цін товарів, що знаходяться в обертанні;

К – сума цін товарів, проданих у кредит;

П – сума платежів, за якими наступив термін сплати;

ВПП – платежі, що взаємно погашаються;

З – швидкість обертання, вимірювана середнім числом оборотів однойменних одиниць грошей за рік.

У сучасному виді формула, позначена вище, записується як **рівняння обміну** чи «рівняння Фішера»:

$$M \times V = P \times PRO,$$

де М – маса грошей в обертанні;

- V – середня швидкість обертання грошової одиниці;
P – рівень цін;
O – реальний обсяг національного продукту.

4.2 Характеристика грошової системи. Елементи грошової системи

Грошова система - це визначена форма організації грошового обігу, що склалася історично і закріплена законодавчо. Головні **елементи грошової системи**:

1 Масштаб цін національної валюти (для металевих систем) чи встановлення основної грошової одиниці («долар», «карбованець», «франк», «гривня» і т.п.).

2 Затверджені державою види грошей як законні платіжні кошти (банкноти і монети різного достоїнства), що у силу їхньої законності обов'язкові для прийому як кошти на території даної держави.

3 Емісійна система, тобто законодавчо затверджений випуск грошових знаків.

4 Організація і регламентація безготівкового обороту.

5 Організаційні центри грошового обігу (Міністерство фінансів, Центральний банк, податкова інспекція, Держзнак, Монетний двір).

Монети

Історично першою знаковою формою грошей були монети. Розрізняють наступні **види монет**:

повноцінні золоті і срібні монети, купівельна сила яких відповідає вартості металу, що міститься в них, (щоб додати твердість монеті, до неї домішували неблагородні метали. Вміст золота в сплаві називається пробією);

білонні чи неповноцінні, купівельна спроможність яких більше вартості металу, що міститься в них.

Повноцінні монети чеканяться двома способами:

1 Вільне (відкрите) **карбування**, під час якого будь-яка людина могла прийти на монетний двір держави і накарбувати зі свого металу будь-яку кількість монет (безкоштовно чи за символічну плату). Перевага вільного карбування полягає в тому, що валютний метал вільно перетворюється зі скарбу в засіб обертання і платежу.

2 Закрите (невільне) **карбування** - карбування монет з металу державної скарбниці в кількості, обумовленій урядом.

Переваги закритого карбування полягає в тому, що запобігається можливість переповнення каналів обертання неповноцінними монетами і витиснення ними повноцінних монет, забезпечується одержання монетного доходу винятково державою.

У процесі карбування монет і в ході їх обертання повинно дотримуватися встановленого державою **ремедіуму** - це максимально припустиме відхилення

фактичної ваги і проби металу в монеті від законної норми. При стиранні, що перевищує ремедіум, монети необов'язкові до прийому.

Паперові гроші

Вперше паперові гроші з'явилися в Китаї (як затверджують китайські джерела, у VII столітті нашої ери; хоча європейці знайшли їх наприкінці XIII століття). У Росії паперові гроші були випущені в 1769 році при Катерині II. Це були асигнації, вільно обмінювані на срібну монету.

Паперові гроші прийшли до нас двома шляхами. Перший шлях – це псування монет, другий проходив через комерційний кредит. Підприємці продавали товар у кредит, одержуючи в оплату комерційний вексель, що потім стали купувати банки, видаючи замість нього банкноту.

Види паперових грошей:

1 Казначейські квитки - випускалися казначейством, золотом не забезпечувалися, а забезпечувалися всім надбанням держави.

2 Банкноти - випускалися спеціальними емісійними банками, забезпечувалися золотом за нормами; законом визначався порядок їхнього випуску, забезпечення і розміну на метал.

Спочатку банкноти відрізнялися від казначейських квитків за походженням (перші зв'язані з функцією грошей як засобом платежу, другі – з функцією грошей як засобом обертання), за характером емісії і обертання (банкнота регулярно поверталася в емісійний банк), стосовно золота (казначейські квитки не можна розмінати на золото), за забезпеченням, за своєю стійкістю (банкноти – більш стійкі, тому що казначейські квитки використовуються для покриття фінансових нестатків держави). В даний час розходження між банкнотами і казначейськими квитками цілком зникло, тому що право емісії є прерогативою держави.

4.3 Система металевого обігу. Закон Грешема

Система металевого обертання – це грошова система, у якій роль загального еквівалента закріплена за одним чи декількома металами. Історії відомі два типи систем металевого обертання:

1 Монометалізм - це така грошова система, при якій роль загального еквівалента грає один метал. Причому в обертанні функціонують монети з одного металу чи грошові знаки, розмінні на нього.

Монометалізм може бути мідним, срібним чи золотим. Мідний монометалізм існував у Древньому Римі в V-III століттях до нашої ери, срібний мав місце в Росії в 1843-1852р., Голландії – у 1847- 1875 р., Індії – у 1852 - 1893 р. Золотий монометалізм виник в Англії ще наприкінці XVIII століття, але одержав широке поширення в капіталістичному світі лише з кінця XIX століття.

2 Біметалізм - це система металевого обертання, за якою роль загального еквівалента привласнюється двом металам – золоту і сріблу. Монети з обох металів підлягають вільному карбуванню і допускаються до обертання на рівних правах.

Біметалізм широко поширився в Європі в період становлення капіталізму і дуже довго проіснував у США (із другої половини XVIII століття до 1900 р.).

Біметалізм поділяється на два різновиди:

- **система рівнобіжної валюти**, при якій золоті і срібні монети обертаються за дійсною вартістю золота чи срібла, що міститься в них, (золоті монети обмінюються на срібні за ринковим курсом);

- **система подвійної валюти**, при якій золоті монети обмінюються на срібні за курсом, що встановлюється державою.

У системі подвійної валюти діє закон Грешема: монети з металу, що знецінився, витісняють зі обертання монети з того металу, відносна вартість якого тепер підвищилася. Закон названий ім'ям англійського державного діяча і міністра фінансів уряду Англії кінця XVI століття Грешема, який вказав на те, що «гірші гроші витісняють зі обертання кращі».

Труднощі подвійних грошей і цін визначили перехід до золотого монометалізму. При цьому пануюча роль золота закріплювалася:

1) уведенням вільного карбування тільки для золота, у той час як монети з інших металів підлягають закритому карбуванню;

2) наділенням золотих монет силою законного платіжного засобу в необмежених розмірах при одночасному обмеженні платіжної сили срібних і мідних монет;

3) установа вільного розміну неповноцінних монет і банкнот на золоті монети.

4.4 Загальна характеристика золотого стандарту.

Види золотого стандарту

Золотий стандарт - це грошова система, у якій головним видом грошей є золоті монети, а всі інші види грошей можуть розмінюватися на них за твердим курсом.

Уперше золотий стандарт затвердився в Англії в 1816 році, а наприкінці XIX - початку XX століть на цю систему перейшли всі європейські держави і США.

Особливості золотого стандарту

1 Золотий зміст кожної грошової одиниці був встановлений законом і підтримувався незмінним.

2 Існувало вільне карбування золотих монет при визначеному і незмінному змісті грошової одиниці.

3 Золото вільно переміщалося між країнами.

4 Централізовані золоті запаси держав були головним резервом світових грошей, міжнародних платіжних коштів.

5 Існувала вільна взаємна оборотність валют.

6 Валютні курси визначалися за золотим паритетом, тобто за вмістом золота в грошовій одиниці.

7 Валютні курси, тобто співвідношення, за котрими валюта однієї країни обмінюється на валюту іншої, коливалися дуже незначно, у межах так званих золотих крапок +1%. Курси не могли відхилитися більше, тому що боржник, що зобов'язаний був заплатити борг в іноземній валюті, завжди мав вибір: або купити на свої національні гроші цю валюту, або купити і переслати золото. Таким чином, відхилення в межах 1% являли собою витрати на пересилання золота.

Види золотого стандарту:

1 Золотомонетний - класична форма золотого стандарту, описаного вище.

У зв'язку з нестачею золота обертання золотих монет після першої світової війни в невеликій мірі збереглося лише в США. У Європі виникли нові різновиди золотого стандарту.

2 Золотозлитковий, при якому центральні банки обмінювали банкноти тільки на золоті злитки стандартної ваги (близько 12,5 кг).

3 Золотодевізний стандарт – система, при якій центральні банки багатьох країн обмінювали свої банкноти не на золото, а на валюту, що вважалася розмінної на золото. Для цього центральні банки тримали значні валютні резерви.

4 Золотодоларовий стандарт – система, при якій центральні банки США обмінювали долари на золото для іноземних урядів і центральних банків інших країн. Ні американські, ні іноземні особи, фірми і банки такого права не мали.

4.5 Демонетизація золота та виникнення паперово-грошових систем.

Дискусія про повернення до золотого стандарту

Система золотодоларового стандарту, що склалася після другої світової країни, звичайно називається Бреттон-вудської за назвою невеликого курортного містечка в штаті Нью-Гемпшир (США), де влітку 1944 року делегати 44 країн у ході Міжнародної фінансової конференції утворили Міжнародний валютний фонд. Відповідно до статуту МВФ долар займав положення посередника між всіма іншими валютами і золотом. Був установлений масштаб цін долара – 0,888 грам золота чи 35 доларів за одну трійську унцію (31,1 грама).

Сполучені Штати Америки зайняли у фонді лідируючу позицію. Наприкінці 1949 року золотий запас США досяг рекордного рівня – близько 22 тис. тонн – і склав 70% резервів капіталістичного світу. З кінця 60-х років намітився відтік золота і доларів із США. Наприкінці 1971 і 1974 роках Сполучені Штати зробили 2 девальвації долара, зменшивши його золотий вміст до 737 грам золота. Наприкінці 1971 року вони припинили обмін доларів на золото і наступив крах епохи золотого стандарту. Таким чином, відбулася **демонетизація** золота – тобто повна чи часткова втрата золотом його грошових функцій. На практиці демонетизація означала ліквідацію масштабу цін і утрату всякого зв'язку паперових грошей із золотом.

Причини демонетизації золота

1 Недостача золота для забезпечення розміну банкнот. До кінця 1971 року золотий запас США склав усього лише 8,6 тис. т (22%), а долар продовжував

залишатися резервною валютою. Золотий запас США склав 22% доларових активів іноземних держав.

2 Загострення протиріччя між фізичною формою і соціальною сутністю грошей: золото стало незручним матеріалом для виконання функцій грошей, і в сучасному звертанні абсолютно панують паперово-кредитні гроші.

До середини 70-х років ХХ століття валютні курси, що втратили об'єктивну золоту основу, почали різко коливатися, що і спонукало представників монетаризму висунути ідею про повернення до золотого стандарту. При цьому вони вважали, що сучасна ринкова економіка по суті стабільна, і аргументували свою точку зору наступними положеннями:

– існує суб'єктивізм у визначенні кількості грошей для обертання в залежності від економічної політики, що проводиться правлячою партією; у противагу цьому золотий стандарт дисциплінує;

– золотий стандарт є засобом боротьби з інфляцією, тому що, ціна золота фіксована, тому воно дешевше інших товарів, люди його купують у казначейства, зменшуючи інфляцію. Критики золотого стандарту (кейнсіанці й ін.) виходять з того, що сучасна економіка за своєю природою нестабільна і її треба регулювати, у тому числі і за допомогою механізмів грошової пропозиції. Вони приводять наступні доводи:

– тому що економіка нестабільна, фіксована ціна на золото з часом відхиляється від рівноважної ціни,

– немає основ для впевненості в тому, що ріст світового золотого запасу буде обов'язково повільним і стабільним, а це значить, що відкриття великих родовищ золота чи прогрес у технології видобутку можуть викликати хвилю інфляції.

Президентська Комісія з золота, створена в 1981 році, не рекомендувала повернення до золотого стандарту.

4.6 Характеристика сучасних паперово-грошових систем. Методи визначення і регулювання валютних курсів

Паперово-грошова система - це така грошова система, у якій обертаються паперові гроші і білонні монети, а золото як міряло офіційної вартості валют виключено із системи і жодна валюта не розмінюється на нього за твердим курсом.

Характерні риси сучасних паперово-грошових систем промислово розвинутих країн:

1 Скасування офіційного золотого змісту, забезпечення і розміну банкнот на золото.

2 Перевага в грошовому обігу безготівкового обороту.

3 Випуск грошей в обертання не тільки в порядку банківського кредитування господарства, але і значною мірою – для покриття витрат держави, і, як наслідок, – інфляційність обертання.

4 Посилення державного регулювання грошового обігу.

5 Поява нового елемента системи грошового обігу колективних валют чи міжнародних кредитних грошей.

6 Відсутність об'єктивної основи для визначення валютних курсів. Епоха фіксованих валютних курсів, що діють у період золотого стандарту (кінець 19 століття – до 1970-х років), пройшла, і зараз обмін валют провадиться за вільно плаваючими валютними курсами, що представляють собою чисто ринковий обмінний курс.

У даний час використовуються два основних методи визначення валютних курсів:

- за споживчим кошиком, що включає не менш 300 найменувань товарів і послуг у двох країнах, суми цін яких прирівнюються,
- у ході торгів на валютній чи фондовій біржі, що відбуваються за аукціонною системою.

Основні способи державного регулювання валютних курсів

Для регулювання гнучких валютних курсів уряд використовує п'ять основних способів:

1 Валютна інтервенція, тобто скупка чи продаж валюти центральним банком на ринку з метою впливу на її курс. Для викиду на ринок додаткової валюти використовуються державні валютні резерви - так називаний стабілізаційний фонд, виторг від продажу золота і позики в МВФ.

2 Установлення «валютного коридору», тобто меж коливання курсу, по досягненні яких валютні торги припиняються.

3 Валютний контроль, що укладається в державному перерозподілі валютних потоків. Зокрема, держава зобов'язує фірми-експортери продавати йому всю чи частину свого інвалютного виторгу, розподіляючи потім отриману валюту між фірмами-імпортерами і збиваючи тим самим їхній валютний попит.

4 Валютні обмеження на вивіз іноземної чи національної валюти готівкою понад визначену кількість.

5 Контроль над зовнішньою торгівлею дозволяє впливати, хоча і побічно на валютний попит та пропозицію. Так, при недостатчі доларів і зросту попиту на них на ринку ФРН німецька влада може стримувати товарний імпорт із США й одночасно заохочувати свій експорт в Америку. У результаті попит на долари упаде (для оплати імпорту, що скоротився, буде потрібно менше американської валюти), а доларова пропозиція збільшиться (зрослі експортні постачання в США забезпечать приплив доларів на німецький валютний ринок).

У даний час усе більш помітну роль у регулюванні валютних курсів грають міжнародні економічні організації, зокрема, Міжнародний валютний фонд. Вони використовують чотири основних способи впливу на курси валют і, відповідно, зменшення валютних ризиків:

1 Установлення припустимих меж відхилень валютних курсів міжнародними організаціями (зараз це 2,25%) і здійснення інтервенцій у його підтримку.

2 Створення колективних валют для обмеження ризиків, зв'язаних з коливаннями валютних курсів.

3 Розробка основних принципів валютної політики.

4 Визначення вимог до режиму конвертованості національної валюти.

Конвертованість валюти може бути:

➤ **повною**, за якою усі вітчизняні й іноземні юридичні і фізичні особи безперешкодно здійснюють поточні й інвестиційні валютні операції (таких валют мало, це валюти економічно розвинутих країн, використовувані для створення валютних резервів);

➤ **частковою**, за якою зберігаються валютні обмеження за визначеними валютними операціями (наприклад, обмін національної валюти не на всі, а лише на частину іноземних валют, регулювання обсягів вивозу за рубіж золота, грошових знаків і цінних паперів, грошових переказів і платежів за кордон і т.д.);

➤ **внутрішньою**, за якою правом обмінних операцій національної валюти на іноземну користаються лише фізичні і юридичні особи даної країни);

➤ **зовнішньою**, за якою повна свобода валютних операцій для здійснення розрахунків з іншими країнами дозволена лише іноземним фізичним і юридичним особам.

Характерним атрибутом сучасних валютних розрахунків є міжнародні валюти.

Колективна валюта - це штучно створена інтернаціональна валюта, використовувана для розрахунків серед визначеного кола держав і організацій. Так, для членів МВФ із 1970р. діє така валютна одиниця, як СДР.

СДР (аббревіатура англійської назви, в перекладі, спеціальні права запозичення в Міжнародному Валютному Фонді) – особлива форма нематеріальних грошей, що спираються на колективний кредит урядів країн – членів МВФ. На відміну від національних валют, колективні валюти не випускаються у виді грошових купюр чи монет, а існують у формі записів на бухгалтерських рахунках. Переваги колективної валюти в тому, що:

➤ розрахунки в одиницях СДР проводяться остаточно, це – не кредит, котрий потім треба буде погашати;

➤ резерви в СДР, на відміну від доларових резервів, не являють собою борги, виходить, їхня доля не залежить від положення боржника;

➤ підвищується здатність країни оплачувати міжнародні зобов'язання.

СДР використовується тільки в міжурядових перерахуваннях. У Європі колективною валютою є ЕКЮ – аббревіатура англійської назви European Currency Unit (ECU) – європейська рахункова одиниця.

ЕКЮ – це «кошик» валют країн ЄЕС. Частка кожної валюти в «кошику» визначається, виходячи з її питомої ваги у взаємній торгівлі, у взаємному кредитуванні й у сукупному національному доході. Ця частка переглядається не рідше одного разу в п'ять років.

Відмінності ЕКЮ від СДР полягають у тому, що:

➤ кожна країна вносить у забезпечення ЕКЮ 20% її доларових і золотих резервів;

➤ ЕКЮ активно використовується в недержавному обертанні.

За планами Європейського економічного співтовариства в 1999р. візьме старт новий валютний союз країн «Загального ринку» із загальноєвропейською валютною одиницею ЄВРО. Завершення переходу на грошову одиницю «ЄВРО» планується до липня 2002 року. На відміну від ЕКЮ, що оберталися поряд з

грошовими одиницями країн «Загального ринку». Замість безлічі національних валют з'явиться єдина грошова одиниця – ЄВРО. «Пропускними» критеріями для членства у валютному союзі є:

1 Низькі темпи інфляції.

2 Стабільні курси валют.

3 Прийнятна державна заборгованість, тобто щоб дефіцит бюджету не перевищував 3%, а загальний борг складав максимально 60% від сукупної економічної продуктивності країни (валовий внутрішній продукт).

4 Порівняно низькі процентні ставки (приблизно 9%). Настільки жорсткі «пропускні» критерії не дозволять усім країнам ЄС відразу ввійти у Валютний союз. Проте, просування до євро вже почалося.

Євро одержує статус офіційної грошової одиниці країн-учасниць (тобто втілить в собі усі функції грошей, тоді як колишнє ЕКЮ було лише умовною розрахунковою одиницею, котра відображала масштаб цін) замість їхніх національних валют. Перерахування в євро сум у національних валютах буде здійснюватися з точністю до шести знаків після коми. Паритет перерахування ЕКЮ в євро встановлений у пропорції 1:1.

Банкноти євро будуть мати номінал в 5, 10, 20, 50, 100, 200 одиниць, монети – 1 і 2 одиниці євро і 1, 2, 5, 20 50 сантимів.

Установлено жорсткі санкції за порушення «пропускних» критеріїв валютного союзу. Він укладається в перерахуванні штрафів у Комісію ЄС.

4.7 Види грошових реформ. Методи стабілізації валют

Грошова реформа - це повне чи часткове перетворення грошової системи.

1 Перехід від одного типу грошової системи до іншої чи від одного грошового товару до іншого, наприклад, від менш коштовного металу до більш коштовного чи від біметалізму до монометалізму.

2 Заміна монети, що стала неповноцінною і знеціненою, повноцінною чи нерозмінних грошових знаків розмірними. Так, у 1695 році у Великобританії був прийнятий закон, за яким всі старі монети, що втратили вагу, необхідно було здати для перекарбування в нові.

3 Зміни в системі емісії чи забезпечення грошей.

4 Утворення нової грошової системи в зв'язку з перебудовою (як, наприклад, в Україні й інших країнах СНД).

5 Стабілізація валюти, тобто заходи для упорядкування грошового обігу.

Звичайно стабілізація проводиться під час сильної інфляції і розладі економіки.

Методи стабілізації валют

1 Нуліфікація - це ліквідація старих грошових знаків і випуск нових. Вона проводиться в результаті понад сильної інфляції, коли купівельна спроможність грошей зводиться практично до нуля, а також у зв'язку зі зміною політичної влади. У першому випадку нуліфікації означає оголошення державою грошових знаків, що знецінилися, недійсними.

2 Дефляція - це скорочення грошової маси шляхом вилучення із обертання надлишкових грошових знаків. Тобто, дефляція не є методом самого реформування грошових систем. У період золотого стандарту вона часто передувала грошовим реформам, створюючи більш сприятливі умови для їх проведення.

3 Деномінація - це укрупнення грошової одиниці шляхом обміну у визначеній пропорції старих грошових знаків на нові. Коефіцієнтом укрупнення грошей звичайно є одиниця з одним чи декількома нулями, і в такій же відповідності перераховуються ціни товарів і послуг, зарплата, пенсії, тарифи і т.д. Деномінація значно спрощує грошовий обіг, облік і розрахунки в країні однак її доцільно проводити лише після зниження інфляції до стійко помірного рівня, інакше незабаром буде потрібно нова деномінація, а її проведення – дорогий захід.

4 Девальвація означає:

а) зменшення золотого змісту грошової одиниці країни (у період дії золотого стандарту),

б) зниження її обмінного курсу стосовно іноземних валют. В умовах фіксованого валютного курсу (коли він встановлюється урядом) девальвація теж проводиться офіційно (за рішенням державних органів). Коли ж у країні діє вільний валютний курс, можлива девальвація носить ринковий (фактичний) характер: обмінний курс національної валюти падає «автоматично», безпосередньо під впливом змін у відповідності валютного попиту та пропозиції.

5 Ревальвація – це протилежний девальвації процес підвищення золотого вмісту чи валютного курсу грошової одиниці, країни. Вона також можлива в офіційному і ринковому варіантах і застосовується, зокрема, для відновлення купівельної спроможності грошей після їхнього інфляційного забезпечення.

5 КАПІТАЛ І НАЙМАНА ПРАЦЯ

Історія економічного розвитку свідчить про те, що капіталістичні відносини розвивалися і здобували переважаюче значення вже з кінця XVI століття. До початку XX століття промисловий капіталіст стає головною фігурою економічного розвитку, капітал – необхідною умовою. Наймана праця стає внутрішньо властивою капіталістичній системі атрибутом. Вивчення соціально-економічної природи і взаємодії факторів капіталістичного виробництва складає головну мету лекції за даною темою, що включає чотири питання:

1 Товар робоча сила і його властивості.

2 Економічна природа капіталу, його властивості.

3 Теорія капіталістичний експлуатації К.Маркса.

4 Норма і маса додаткової вартості, способи її збільшення.

5.1 Товар робоча сила та його властивості

Капіталізмом називається така форма організації суспільства, при якій земля, фабрики, заводи і т.п. належать капіталістам, а основна маса народу не має засобів виробництва і змушена тому найматися в працівники.

Процес наймання на роботу являє собою в той час продаж робочої сили.

Під **робочою силою**, чи, здатністю до праці, розуміється сукупність професійних якостей, якими володіє людина і затрачає при виробництві матеріальних благ.

Умови перетворення робочої сили в товар

1 Особиста юридична воля працівника.

2 Відсутність у працівника засобів виробництва і, унаслідок цього, засобів існування.

Виробництво в умовах панування капіталу характеризується тим, що основні фактори, необхідні для його початку, – засоби виробництва і робоча сила, відділені один від одного. Для початку процесу виробництва необхідний продаж робочої сили капіталісту.

Як будь-який інший товар, робоча сила володіє двома властивостями – вартістю і споживчою вартістю. Вартість робочої сили визначається вартістю засобів існування робітника і його родини, необхідних для підтримки здатності до праці. Якщо розглядати в історичному плані, вартість робочої сили росте в силу чинності закону узвишшя потреб, зросту складності, кваліфікації й інтенсивності праці.

Споживча вартість робочої сили укладається в її здатності робити вартості більше, ніж вона сама коштує. Споживча вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, здійснюється в користуванні, у споживанні, а її споживання є праця. Покупка робочої сили здійснюється заради її здатності створювати в процесі виробництва додаткову вартість.

Особливості товару “робоча сила”

1 Продається, як правило, у кредит.

2 Продається на певний строк.

3 В момент продажу робоча сила, як будь-який інший товар, не відокремлюється від її власника – самого робітника.

5.2 Економічна природа капіталу, його структура

Вихідним пунктом виникнення капіталу є гроші. Їхній рух як капіталу виражається формулою $D-T-D^1$, де $D^1=D+\Delta D$. Загальна формула капіталу показує, що незалежно від сфери застосування кінцевою метою функціонування будь-якого капіталу є присвоєння додаткової вартості (ΔD). Таким чином, капітал з'являється як вартість, що приносить додаткову вартість.

Поверхнєве уявлення про те, що гроші мають властивість у процесі свого руху приносити нові гроші, було спростовано К.Марксом, який довів, що джерелом додаткової вартості є наймана робоча сила.

Капітал перетворюється в найважливіші фактори процесу виробництва – у засоби виробництва і робочу силу. Вони грають різну функціональну роль у процесі виробництва, як процеси створення вартості. Цей критерій використаний К.Марксом для розподілу усього функціонуючого капіталу на постійний і перемінний.

Частина капіталу, авансована на придбання засобів виробництва і не змінює своєї величини в процесі виробництва, одержала назву **постійного капіталу**. Позначається буквою «С».

Частина капіталу, авансована на покупку робочої сили і зростаюча в процесі виробництва, називається **перемінним капіталом** і позначається буквою «V». У процесі виробництва робітник не тільки відтворює вартість своєї робочої сили, але і робить додаткову вартість, збільшуючи капітал.

Капітал - це вартість, що приносить додаткову вартість шляхом експлуатації найманих робітників.

Капітал - це не річ, а історично визначені економічні відносини між капіталістами-власниками засобів виробництва і робітниками, що не мають їх і змушені продавати свою робочу силу.

5.3 Теорія капіталістичної експлуатації К. Маркса

Експлуатація - це присвоєння результатів чужої праці, що не повертаються працівникам назад у якій-небудь формі. Особливості капіталістичної експлуатації полягають у наступному:

- вона має схований, замаскований характер, оскільки зовні усе виглядає як угода рівноправних партнерів (один продав робочу силу, інший купив),
- заснована на економічному примушенні до праці,
- робітник працює під контролем капіталіста, котрий визначає тривалість робочого дня (у рамках відповідного законодавства, але тільки тоді, коли воно з'являється) і його розподіл на необхідний робочий час і додатковий.

Частина робочого дня, протягом якої відбувається відтворення вартості робочої сили, називається **необхідним робочим часом**. Праця, витрачена в цей проміжок часу, – необхідна праця. Її матеріальним вираженням є необхідний продукт, що виступає еквівалентом вартості робочої сили і привласнюється безпосередньо виробником. Друга частина робочого дня – **додатковий робочий час** – являє собою перевищення над необхідним робочим часом, протягом якого робітник працює на капіталіста і створює додаткову вартість (вона позначається буквою «M»).

Додаткова вартість – це вартість, створена працею найманого робітника в додатковий робочий час і безкоштовно привласнена капіталістом.

Таким чином, протягом робочого дня найманий робітник створює нову вартість чи знову створену вартість, що складається з витрат оплачених (V) і неоплачених (M), сумарно (V+M).

Разом з тим, конкретною працею найманий робітник переносить вартість спожитих засобів виробництва на виготовлений продукт і створює споживчу вартість. Отже, вартість товару крім нової вартості, включає і вартість засобів виробництва, спожитих у процесі праці, тобто перенесені витрати минулої праці (3). Формула вартості товару, створеного на капіталістичному підприємстві, має вид:

$$W=C+V+M.$$

Процес праці являє собою, таким чином, єдність утворення вартості в межах необхідного робочого часу і зростання вартості в межах додаткового робочого часу.

Особливості товарного виробництва в умовах капіталізму укладається не в розподілі праці і його продукту на необхідний і додатковий, а в тому, що необхідний продукт набуває форму еквівалента вартості робочої сили, а додатковий – форму додаткової вартості. Еквівалент вартості робочої сили привласнюється працівником, а додаткова вартість – власником засобів виробництва. Соціально-економічним змістом такої подвійності присвоєння є експлуатація найманої праці.

5.4 Норма і маса додаткової вартості, способи її збільшення

Ступінь експлуатації робочої сили можна визначити за допомогою **норми додаткової вартості** – це відношення додаткової вартості до перемінного капіталу, виражений у відсотках:

$$m'' = \frac{m}{v} \times 100\% \quad \text{чи} \quad m'' = \frac{t_{\text{приб.}}}{t_{\text{необх.}}} \times 100\% ,$$

де $t_{\text{приб.}}$ – додатковий робочий час,
 $t_{\text{необх.}}$ – необхідний робочий час.

Норма додаткової вартості показує, у скільки разів робітник на капіталіста працює більше, ніж на себе. Це і є відносним показником.

Абсолютна величина експлуатації виражається показником «маса додаткової вартості». Її можна визначити декількома способами:

$$m = \frac{m'' v}{100\%} .$$

Під час визначення абсолютної величини експлуатації в суспільстві в цілому формула маси додаткової вартості набуде виду:

$$M = m_1 \times n,$$

де m_1 – додаткова вартість, створена одним робітником,
 n – кількість експлуатованих робітників.

Маса додаткової вартості буде тим більше, чим вище норма додаткової вартості і чим більше маса експлуатованої найманої праці

Для збільшення додаткової вартості використовують 2 основних способи:

1 Абсолютна додаткова вартість, одержувана внаслідок зростання маси додаткової праці, що досягається двома шляхами:

- збільшенням тривалості робочого дня;
- зростом інтенсивності праці.

Цілком очевидно, що неможливо нескінченно збільшувати тривалість робочого дня: він має фізичні і соціальні границі.

Фізичні зв'язані з тим, що робітник не може трудитися 24 години на добу, а соціальні обумовлені необхідністю мати вільний час для задоволення духовних потреб (інтелектуальних, культурних, політичних, і т.д.). Важливим фактором, що має вплив на фактичну тривалість робочого дня, є багатовікова боротьба робітників за його скорочення. У 1866 році конгрес I Інтернаціоналу висунув вимогу про 8-годинну тривалість робочого дня. Але лише в 1919 році у Вашингтоні була укладена міжнародна угода про введення з 1921 року 8-годинного робочого дня, хоча воно не було ратифіковано багатьма країнами. III Конгрес Європейської конфедерації профспілок у 1979 році прийняв рішення про необхідність установлення 35-годинного робочого тижня.

Разом з тим, потрібно підкреслити, що на ряд галузей економіки (сільське господарство, заготівлі, торгівля), сферу платних послуг закон про восьмигодинний робочий день не поширюється.

Підвищення інтенсивності праці (напруженості, щільності трудових процесів) означає сховану форму подовження робочого дня. Ріст інтенсивності праці супроводжується зміною структури витрат праці. В даний час інтенсивність ручної фізичної праці в розвинутих країнах уже досягла фізіологічних меж. Посилення інтенсивності йде у формі підвищення нервової і розумової енергії робітника.

2 Відносна додаткова вартість, отримана при скороченні необхідного робочого часу в рамках того ж за тривалістю робочого дня. При цьому відбувається відповідне збільшення додаткового часу і маси додаткової вартості. Матеріальною основою виробництва відносної додаткової вартості є науково-технічний прогрес, що веде до зросту і відносного зменшення робочого часу, необхідного для відтворення вартості робочої сили.

Різновидом відносної додаткової вартості є **надлишкова додаткова вартість**, одержувана на підприємствах окремих капіталістів унаслідок упровадження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці і скорочення на цій основі індивідуальної вартості нижче рівня суспільної вартості.

Надлишкова додаткова вартість – це різниця між суспільною й індивідуальною вартістю продукції. Оскільки ця різниця виникає лише на тих

підприємствах, на яких рівень технічної оснащеності і продуктивності праці вище, ніж у середньому по галузі, погоня за надлишковою додатковою вартістю є важливим чинником, що стимулює науково-технічний прогрес і розвиток продуктивних сил. Варто підкреслити, що надлишкова додаткова вартість має тимчасовий характер і існує лише доти, поки всі підприємці галузі не впровадять на своїх підприємствах технічні нововведення.

6 АГРАРНІ ВІДНОСИНИ. ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Розвиток капіталістичного укладу припускає перетворення усіх феодалських форм земельної власності в такі форми, що пристосовані до умов капіталістичного виробництва.

Метою даної теми є вивчення аграрних відносин – специфічних економічних відносин, обумовлених додатком капіталу до землеробства. Дослідження аграрних відносин ми будемо вести в наступній послідовності:

- 1 Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Феодалська земельна рента і капіталістична рента.
- 2 Аграрні відносини, їхній зміст і місце в сучасних економічних системах.
- 3 Особливості відтворення в сільському господарстві.
- 4 Власність на землю. Типи сільськогосподарських підприємств.

6.1 Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Феодалська рента та капіталістична рента

З економічної історії відомі два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві – прусський і американський.

Пруський шлях – це шлях повільного, еволюційного перетворення феодалського землеробства в капіталістичне. Він мав місце в умовах відсутності вільних земель і характеризувався збереженням феодалських пережитків. Після ліквідації фортечної залежності селян частина їх земель за борги відрізала на користь поміщика. Малоземельний селянин, що був не в змозі прокормити себе і свою родину зі своєї ділянки, змушений був обробляти землю поміщика. За це він одержував у користування невелику земельну ділянку, необхідну для його існування.

Поміщик не застосовує ні постійного, ні перемінного капіталу на своїй земельній ділянці. Процес виробництва на його землі здійснюється працею й інвентарем селянина. Такі форми господарства характерні були після скасування кріпосного права в Пруссії. Тому поміщицький тип буржуазного аграрного розвитку названо пруським.

Американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві – це шлях революційного перетворення феодального землеволодіння в капіталістичне. Він розвивається на базі селянських господарств, вільних від феодальної залежності, особистих і поземельних. Цей шлях мав місце в умовах наявності вільних земель. У класичному виді він спостерігався в США, а також у Канаді, Австралії, на окраїнах Росії.

Перевага селянського шляху буржуазного розвитку зв'язана з революційним руйнуванням старих відносин, зі звільненням селянина і селянського землеволодіння від усяких пережитків кріпосництва.

Розглянемо відмінності феодальної ренти від капіталістичної. Капіталістична рента виплачується земельному власнику капіталістом, що господарює з метою одержання прибутку й економічно незалежний від земельного власника. Орендар-капіталіст застосовує свій капітал і вступає в орендні відносини з земельним власником не тому, що в нього немає іншого виходу, а тому, що він вважає цю форму додатка капіталу вигідною.

На відміну від цього феодальна рента припускає *особисту залежність* власника землі від землевласника-поміщика. Розмір ренти не визначається вільним договором землевласника-поміщика і селянина.

При феодалізмі вся сукупність виробничих відносин у сільському господарстві зводиться до відносин між двома класами – класом землевласників і класом селян. Виразенням цих відносин є земельна рента. Капіталістична земельна рента виражає виробничі відносини між трьома класами: найманими сільськогосподарськими робітниками, капіталістами – орендарями і землевласниками.

Узагальнимо основні розходження між феодальною і капіталістичною земельною рентою за допомогою таблиці 4.

Таблиця 4 – Відмінності феодальної ренти від капіталістичної ренти

Ознака, що класифікується	Феодальна рента	Капіталістична рента
1	2	3
1 Класи	1 Феодали 2 Кріпаки	1 Землевласники 2 Капіталісти-орендарі 3 Наймані сільськогосподарські робітники
2 Тип господарства	Натуральне	Товарне
3 Форми ренти	1 Відробіткова 2 Натуральна 3 Грошова	Грошова
4 Джерело земельної ренти	1 Додатковий продукт 2 Частина необхідного продукту селян	Частина додаткової вартості
5 Тип примушення до праці	Позаконотичне	Економічне

Результатом буржуазної еволюції сільського господарства є становлення капіталістичного ладу в землеробстві. Особливістю капіталізму в сільському господарстві є те, що тут головним видом доходу є не прибуток, а рента.

Земельна рента – це плата за користування землею незалежно від того, для чого земля береться в оренду.

Земельна рента є економічна форма реалізації земельної власності.

Земельна рента – це частина додаткової вартості за винятком середнього прибутку, що капіталіст-орендар сплачує землевласнику в складі орендної плати.

При капіталізмі рента являє собою лише одну з форм додаткової вартості. У феодальному суспільстві рента (у різних її видах) була єдиною формою всієї додаткової праці.

6.2 Аграрні відносини, їх зміст і місце в сучасних економічних системах

Аграрні відносини являють собою особливу систему економічних відносин, що складається в суспільстві щодо земельної власності, землеволодіння і землекористування в сільському господарстві. Їх специфіка визначається тим, що головним і не відтвореним засобом виробництва агрокультури є земля. Розподіл землі між класами і соціальними групами в різних економічних системах визначає характер аграрних відносин, що складаються в них, породжуючи часом гострі протиріччя в суспільстві. Радикальні вирішення цих протиріч здійснюються в ході прогресивних аграрних реформ, мета яких – створення таких умов, у яких би безпосередній виробник займав положення хазяїна на землі, вільно вибираючи виробничий напрямок для свого господарства, розпоряджався зробленим продуктом і доходом.

Аграрні відносини - це вся сукупність економічних відносин, що виникають у сільськогосподарському виробництві за виробництвом розподілу, обміну і споживання сільськогосподарської продукції.

Основу аграрних відносин складають відносини землеволодіння і землекористування.

Об'єктами аграрних відносин є: земля, земельна рента, сільськогосподарська продукція, засоби виробництва.

Суб'єкти аграрних відносин – це капіталісти-орендарі, землевласники, наймані сільськогосподарські робітники, фермери, селяни, держава.

Типовою для сільського господарства є ситуація, за якою земельна ділянка здається в оренду. При цьому кожен суб'єкт аграрних відносин, володіючи властивим тільки йому одним фактором виробництва, одержує віддачу від цього ресурсу.

Землевласник здає в оренду земельну ділянку й одержує за це земельну ренту як складову частину орендної плати.

Капіталіст-орендар орендує земельну ділянку, вкладає в нього капітал і дістає середній прибуток.

Наймані сільськогосподарські робітники обробляють земельну ділянку, вкладають у неї свою працю і за це одержують заробітну плату.

Дотепер ще в сільському господарстві зберігаються напівфеодальні форми оренди землі.

Форми оренди землі

Скіпщина – це форма оренди землі, при якій орендна плата вноситься часткою врожаю (до половини врожаю).

Половинщина – форма оренди землі, при якій орендна плата вноситься половиною врожаю; чи різновид скіпщини, при якій орендна плата вноситься половиною врожаю.

Суборенда – це повторна здача в оренду орендованої ділянки землі.

Як відомо, у промисловості при визначенні орендної плати за користування яким-небудь об'єктом, її основу складає вартість самого об'єкта. Навпроти, у сільському господарстві основу орендної плати за користування землею складає земельна рента.

Орендна плата за користування землею визначається за формулою

$$АП=ЗР+А+\%к,$$

де А – амортизація споруджень і будівель на землі;

ЗР – земельна рента;

%к – відсоток на поміщений у землю капітал. Звичайно він дорівнює банківському відсотку і показує мінімальну границю економічної ефективності використання об'єкта, тому що, якщо землю продати і виручені гроші покласти в банк, то з банку на поміщений капітал можна щорічно одержувати дохід у вигляді банківського відсотка.

Орендна плата за оренду цілинних і перелогових земель збігається із сумою земельної ренти.

6.3 Особливості відтворення в сільському господарстві

Сільське господарство являє собою особливу галузь економіки, специфіка виробничих процесів у якій накладає відбиток на розвиток економічних відносин. Незважаючи на те, що існує велика розмаїтість у сільськогосподарських зонах, можна виділити деякі загальні моменти, властивим процесам відтворення в галузі в цілому.

Особливості процесу відтворення в сільському господарстві укладаються в наступному:

- 1) цикл виробництва триває один календарний рік (хоча відомі зони землеробства, у яких, завдяки особливим кліматичним умовам, можна збирати два і три врожаю в рік);
- 2) у сільському господарстві основним засобом виробництва є земля.

Особливості землі як засобу виробництва:

- а) земля – це вічний, природний, вільний не відтворений засіб виробництва;
- б) кількість оброблюваних земель обмежена, а якість знаходиться під впливом природних умов і тому різна. За природною родючістю всі землі

умовно підрозділяються на кращі, середні і гірші;

3) сільськогосподарське виробництво в значній мірі залежить від природних, кліматичних умов, що найчастіше діють несприятливо (як показує практика, у сільському господарстві кожний другий рік є неврожайним). Тому в сільськогосподарських підприємствах значна частина прибутку (до 25% чистого прибутку) спрямовується в резервний фонд;

4) у сільськогосподарських підприємствах значна частина коштів праці піддається фізичному зносу від бездіяльності. Для того, щоб усі технологічні операції в цій галузі провадилися якісно і вчасно, кожне господарство повинне мати повний набір знарядь праці, використовуваних лише кілька днів (від сили – два тижні) у році;

5) у сільськогосподарських підприємствах визначена частина продукції (наприклад, насіння, худоба, що залишаються у господарстві з метою подальшого розмноження) залишається в господарстві і не надходить до економічного обороту. Тому сільськогосподарські підприємства в меншому ступені беруть участь в економічному обміні речовин у суспільстві;

6) у сільськогосподарському виробництві переплітаються і взаємодіють технічні, економічні, біологічні і соціальні фактори виробництва, що створює в ряді випадків додаткові складності і небажані наслідки для суспільства (наприклад, коли землю «перегодували» добривами).

6.4 Власність на землю. Типи сільськогосподарських підприємств

Можливі дві форми власності на землю:

- приватна;
- державна.

У більшості держав світу, у тому числі й в Україні, законодавчо закріплене право приватної власності на землю. Питання про форму власності на землю має важливе значення для кожного громадянина країни, тому що земля – це унікальне природне багатство, природне середовище існування суспільства, і будь-яка людина повинна мати право на частину цього природного надбання.

Деякі економісти вважають, що земля повинна знаходитися в приватній власності. При цьому вони висувають наступні аргументи для захисту своєї позиції.

Аргументи у захист приватної власності на землю:

1) якщо хазяїн буде власником землі, то він буде добре до неї відноситися, краще її обробляти. Отже, економічний результат буде вище, доход більше, а для суспільства в будь-якому випадку це краще;

2) приватна власність руйнує монополію держави на володіння землею, що створює ситуацію конкуренції і підвищує ефективність виробництва.

Прихильники протилежної точки зору, заперечуючи, приводять наступні контраргументи.

Аргументи у захист державної власності на землю:

1) якщо хазяїн буде власником землі, то з цього ще не виходить, що він буде добре до неї відноситися, тому що всі люди від природи різні: одні – працюючі,

інші – ледарі;

2) залишається відкритим питання: за яким принципом розділити землю, щоб дотримати принцип соціальної справедливості;

3) приватна власність на землю сприяє появі інституту земельних власників і земельних спекулянтів, що приведе до здачі землі в оренду, до спекуляції землею. А суспільству потрібно буде містити ще два непродуктивних соціальних шари і тим самим збільшувати масу фіктивного капіталу;

4) ефективність сільськогосподарського виробництва не залежить від форми власності на землю, а визначається наявністю повного набору знарядь праці і доцільним їх використанням у сільськогосподарському підприємстві;

5) право приватної власності на землю не є абсолютним правом. Це значить, що в разі потреби держава може вилучити приналежну власнику земельну ділянку, виплативши йому визначену суму компенсації.

Типи сільськогосподарських підприємств

Старі:

1) **лендлордизм** – це традиційна для Великобританії система великого капіталістичного землеробства, при якій земельна ділянка здається в оренду лендлордом (земельним власником) капіталісту-орендарю, що організує на ній сільськогосподарське виробництво. Право приватної власності на землю передається в спадщину;

2) **плантаційне господарство** – це велике капіталістичне землеробство, типове для країн, що розвиваються, у господарствах якого провадяться експортні сільськогосподарські культури, і використовується дешева робоча сила. Його відмітна риса – низькі витрати виробництва. Підприємство ведеться з застосуванням іноземного капіталу чи капіталу місцевої буржуазії;

3) **парцелярне господарство** (селянське) – це багатогалузеве, переважно натуральне сільськогосподарське виробництво, що ведеться працею селянина і членів його родини на власній землі з метою внутрішньогосподарського споживання. Надлишки продукції можуть бути реалізовані на ринку;

4) **фермерське господарство** – це товарне, спеціалізоване сільськогосподарське виробництво, що ведеться працею фермера і членів його родини на власній чи орендованій землі. У сезон може використовуватися праця найманих сільськогосподарських робітників.

Нові:

1) **сільськогосподарські кооперативи**, засновані на різних формах землеволодіння і землекористування:

- земля орендується у приватного власника;
- земля орендується у держави;
- члени кооперативу поєднують свої земельні наділи і спільно їх обробляють;

2) **великі агрофірми**, що поєднують виробництво, збереження, транспортування і переробку сільськогосподарської продукції;

3) **державні господарства**, що займаються, в основному, науковими

дослідженнями в області сільськогосподарського виробництва (селекція, насінництво).

7 ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

Історично рента існувала раніш, ніж категорії, що характеризують відносини капіталістичного виробництва. Але як економічну категорію капіталізму рента сформувалася лише в зв'язку з утворенням капіталістичного ладу. У сільському господарстві не існує економічних законів, принципово відмінних від законів конкретної економічної системи. Рентне відношення може виникати не тільки в зв'язку із сільськогосподарським процесом виробництва; воно може виникати й існувати у всіх сферах виробництва, де капітал наштовхується на монополію (тобто виняткове володіння) на той чи інший природний фактор виробництва. Розглянемо докладніше всі можливі форми ренти в ході вивчення наступних питань:

- 1 Монополія на землю як на об'єкт господарства і диференціальна рента I.
- 2 Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна земельна рента.
- 3 Монополія приватної власності на землю й абсолютну земельну ренту.
- 4 Монопольна рента.
- 5 Механізм вилучення і присвоєння земельної ренти в різних типах господарств.
- 6 Несільськогосподарські види ренти: рента у видобувній промисловості, рента з будівельних ділянок.
- 7 Ціна землі. Динаміка ціни землі з розвитком капіталізму.

7.1 Монополія на землю як на об'єкт господарства та диференціальна земельна рента I

Капітал, вкладений у землеробство, приносить якийсь надлишок над середнім прибутком, тобто додатковий прибуток. У протилежному випадку капіталіст, що функціонує в землеробстві, виявився б у гіршому положенні, чим капіталіст-промисловець. Тільки одержуючи надлишок над середнім прибутком, орендар одержує доход, необхідний для внесення плати за користування землею.

Кількісно земельна рента являє собою надлишкову додаткову вартість, що привласнює земельний власник за надання у володіння і користування приналежної йому землі. На відміну від інших сфер матеріального виробництва надлишковий доход у землеробстві здобуває фіксований довгостроковий характер і виступає у формі диференціальної ренти. Утворення останньої зв'язане як із природними, так і економічними умовами. Природні умови – розходження з якістю землі і її обмеженість для оброблення сільськогосподарських культур. Економічні умови – відособленість суб'єктів, які халяють, що виражається в монополії на землю як на об'єкт господарства.

Диференціальна рента I утвориться не на всіх землях, а на кращих і середніх

за природною родючістю чи місцем розташування до ринку збуту земельних ділянок.

Умови утворення диференціальної ренти I

- 1 Розходження в природній родючості земель.
- 2 Розходження в місці розташування земельних ділянок до ринку збуту (причому це розходження вимірюється не в кілометрах, а в транспортних витратах; ділянка може бути близько розташованою від ринку збуту, але знаходиться за гірським перевалом, тому доставка продукції на ринок буде вкрай утруднена);

Причина утворення диференціальної ренти I – монополія господарювання на землі, тобто виключне право хазяїна використовувати кращу чи середню родючість земель чи близькість ринку.

На кращих і середніх землях за рахунок більш низьких витрат виробництва утворюється додатковий прибуток. Як фактор, що знижує витрати виробництва (і відповідно індивідуальну ціну виробництва), виступають ті продуктивні сили природи, що мають у обмеженій кількості. Таким чином, вони стають об'єктом монополії, тобто попадають у виняткове користування окремих капіталістів. У цьому випадку перевага капіталіста, що користується даровою силою природи, стає постійним. Отже, і його додатковий прибуток буде носити постійний характер. Такий додатковий прибуток не може зникнути в результаті конкуренції.

Джерело диференціальної ренти I – більш продуктивна праця сільськогосподарських робітників на кращих і середніх за природною родючістю чи місцем розташування до ринку збуту земельних ділянок.

Механізм утворення диференціальної ренти I

У сільському господарстві ціни на продукцію формуються по витратах з гірших земель, тому що їх більше всього в сільськогосподарському обороті, а продукції з кращих і середніх земель не досить, щоб задовольнити попит. Тому суспільство змушене обробляти гірші землі, а значить і окупати витрати праці на них.

Різниця між суспільною (ринковою) ціною виробництва сільськогосподарської продукції, що формується за витратами праці з гірших земель, і індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарської продукції на кращих і середніх за природною родючістю, або за місцем розташування земельних ділянок до ринку збуту утворює **диференціальну ренту I**.

$$DR I = ЦП_{\text{общ.}} - ЦП_{\text{инд.}}$$

З якісної сторони диференціальна рента I являє собою надлишкову додаткову вартість.

Розглянемо механізм утворення диференціальної ренти I на прикладі (табл. 5). Допустимо, що в рівновеликі за площею ділянки вкладені однакові капітали, але оскільки родючість землі на них різна, одержимо різний врожай.

Таблиця 5 – Утворення диференційної ренти I , гр.од.

Діл .	Врожай, ц	Капітал	Рср .	ЦВ інд.		ЦВ сусп.		ДЗРІ
				1 цент.	Усього	1 цент.	Усього	
1	3	100	20	120	40	40	120	0
2	4	100	20	120	30	40	160	40
3	6	100	20	120	20	40	240	120

Знайдемо індивідуальну ціну виробництва усього врожаю й одного центнера:

$$\text{ЦП} = \text{ДО} + \text{Рср} ; \text{ЦП} = 100 + 20 = 120 \text{ гр.од.}$$

Для того, щоб визначити ціну одного центнера на кожній ділянці, розділимо індивідуальну ціну виробництва усього врожаю на зібраний обсяг продукції.

Суспільна ціна виробництва одного центнера буде дорівнювати 120 дол., тому що це ціна з гіршої ділянки.

Помножимо її на зібраний врожай і визначимо суспільну ціну виробництва всієї продукції.

Визначимо диференціальну ренту I за родючістю як різницю між суспільною й індивідуальною ціною виробництва:

$$\text{ДЗР I} = \text{ЦПобщ} - \text{ЦПинд.}$$

7.2 Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна земельна рента II

Диференціальна рента II утвориться не на всіх землях, а на кращих і середніх за економічною родючістю земельних ділянок.

Економічна родючість – це сума природної і штучної родючості; останнє створюється людьми.

Якщо диференціальна рента I утвориться завдяки екстенсивному веденню виробництва на підприємствах сільськогосподарської галузі, то диференціальна рента II створюється внаслідок інтенсивного ведення виробництва. Це виражається в додаткових вкладеннях капіталу (праці і коштів) на одиницю земельної площі, що забезпечує більш високу продуктивність сільськогосподарської праці. У порівнянні з ціною продукції, що отримана від найменш продуктивних витрат, додаткові, більш ефективні витрати забезпечують надприбуток, що і утворить диференціальну ренту II.

Штучна родючість земель створюється внаслідок додаткових інвестицій, що направляються на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва – це такий спосіб його розвитку, при якому додаткові інвестиції забезпечують приріст продуктивності підприємства.

Традиційними напрямками інтенсифікації сільськогосподарського

виробництва вважаються: механізація, меліорація, хімізація. Сучасними напрямками інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є: селекція і насінництво, генна інженерія, використання біотехнології і мікропроцесорів для вирощування культур у закритому ґрунті й у тваринництві.

Умова утворення диференціальної ренти II – це розходження в економічній родючості земель чи у продуктивності додаткових вкладень капіталу в землю.

Причина утворення диференціальної ренти II – монополія господарювання на землі, що надає виключне право хазяїну використовувати кращу чи середню економічну родючість земель.

Джерело диференціальної ренти II – більш продуктивна праця працівників сільського господарства на відносно кращих і середніх за економічною родючістю земельних ділянках.

Диференціальна рента II – це різниця між суспільною (ринковою) ціною виробництва сільськогосподарської продукції з гірших земель і індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарської продукції, котра формується на відносно кращих і середніх за економічною родючістю земельних ділянках.

$$\text{ДР II} = \text{ЦП}_{\text{заг.}} - \text{ЦП}_{\text{інд.}}$$

Диференціальна рента, що виникає в результаті того, що додаткові вкладення капіталу дають більше продукції, чим рівновеликі капітали, затрачувані на гірших землях і регулюючі ринкову ціну виробництва, називається **диференціальною рентою II**.

Розходження між двома формами диференціальної ренти:

1 Диференціальна рента I виникає ще на основі екстенсивного ведення сільського господарства, тоді як диференціальна рента II виникає тільки на основі інтенсифікації сільського господарства.

2 Диференціальна рента I цілком привласнюється землевласниками, тоді як диференціальна рента II частково і тимчасово привласнюється капіталістами-орендарями.

3 Диференціальна рента I утвориться тільки на кращих і середніх землях, що ж стосується диференціальної ренти II, те вона може виникнути навіть на гірших землях.

7.3 Монополія приватної власності на землю й абсолютна земельна рента

Абсолютна земельна рента утворюється на всіх землях незалежно від родючості чи місця розташування земельних ділянок до ринку збуту.

Умовою утворення абсолютної ренти є більш низька органічне будівництво капіталу $\frac{c}{v}$ в сільському господарстві в порівнянні з промисловістю.

Унаслідок цього в структурі витрат капіталу сільськогосподарських підприємств значно більша питома вага припадає на фонд заробітної плати, і на кожну

одиницю капіталу створюється більше додаткової вартості. У сільському господарстві в більшому ступені використовується ручна праця, тому що воно історично відстає від промисловості.

Причина утворення абсолютної ренти - монополія приватної власності на землю, тобто виключне право землевласника розпоряджатися землею, у силу чого орендні договори в сільському господарстві укладаються на тривалий термін і сільськогосподарський капітал не бере участь в утворенні середньої норми прибутку. Тому сільськогосподарські продукти продаються не за ціною виробництва, а за вартістю. А їхня вартість вище ціни виробництва, тому що органічна побудова капіталу в сільському господарстві нижче, ніж у промисловості.

Надлишок вартості сільськогосподарської продукції над її ціною виробництва утворить **абсолютну земельну ренту**.

$$A3P = W \cdot c/x - ЦП.$$

Розглянемо процес утворення абсолютної ренти на прикладі. Припустимо, що в промисловість і сільське господарство вкладені однакові капітали. У сільському господарстві органічна побудова капіталу нижче, ніж у промисловості (табл. 6).

Таблиця 6 – Утворення абсолютної земельної ренти

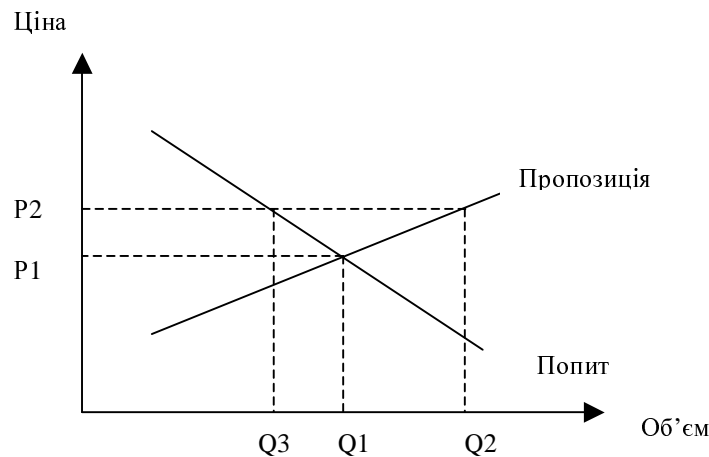
Галузі	Капітал	m'	m	W	p'	p	ЦВ	A3P
Промисловість	80c+20v	100%	20	120	20%	20	120	—
Сільське господарство	60c+40v	100%	40	140	—	—	—	20

К.Маркс, що описав процес утворення абсолютної ренти, ґрунтувався на теоретичних посилках, що відповідали умовам землеробства свого часу. Але ці умови в більшості країн змінилися. Органічна будівля капіталу в землеробстві індустріальних і постіндустріальних країн нерідко перевершує будівля в промисловості. Крім того, інтенсифікація в землеробстві значно підвищила продуктивність праці. У цих умовах описаний вище механізм утворення абсолютної ренти вже не діє.

Ціноутворення на сільськогосподарську продукцію підкоряється закону попиту та пропозиції. Разом з тим, значну роль у формуванні цін на продукцію землеробства грає держава. Якщо ціна рівноваги на сільськогосподарську продукцію занадто низка, щоб забезпечити хоча б помірний дохід фермерів, держава підвищує ціни вище ціни рівноваги, тобто з P1 до P2. Робиться це в тому випадку, якщо країна прагне до самозабезпечення, рівень якого вважається припустимим з погляду її безпеки. Держава встановлює ціну, що стимулює зріст пропозиції товару з Q1 до Q2. Однак ця міра скорочує попит до Q3. У результаті утвориться надлишок пропозиції над попитом. Його закупує держава, щоб потім пролати на світовому ринку за світовими чи більш низькими цінами

захистивши власне землеробство за допомогою високого рівня мита (рис. 3).

Рисунк 3 – Ілюстрація підвищення цін на сільськогосподарську продукцію

Державна політика крім підвищення цін практикує систему дотацій, що знижує зростаючі за рахунком регулювання ціни. Разом з тим державне регулювання цін має свої межі, вихід за які різко знижує його ефективність і створює проблему для всієї системи виробництва і збуту продукції.

7.4 Монопольна рента

Існують такі землеробські продукти, що надходять на ринок в обмежених обсягах, тому що можуть вироблятися лише у визначених кліматичних і ґрунтових умовах. Зростання попиту не може в цьому випадку викликати пропорційного збільшення обсягу виробництва і пропозиції, тому що умови виробництва цих продуктів не відтворені. Так, деякі сорти винограду, з яких виготовляються високоякісні французькі вина, можуть оброблятися тільки на вапняних ґрунтах провінції Шампань і в долині ріки Сени в Бургундії.

Монопольна земельна рента - особливий вид ренти. Її сплачує споживач рідких за якістю сільськогосподарських продуктів, що виробляються на землях з винятковими природними умовами, тому що ціна на ці продукти визначається високим попитом та обмеженою пропозицією (наприклад, рідкі сорти винограду, цитрусові, особливі сорти троянд і т.п.).

Ніякого відношення до утворення монопольної земельної ренти не мають розходження в витратах праці на виробництво продукції, як для диференціальної ренти, чи приватна власність на землю, як для абсолютної ренти.

Умови утворення монопольної земельної ренти:

- 1) обмеженість умов виробництва рідких сільськогосподарських продуктів;
- 2) умови виробництва рідких сільськогосподарських продуктів не відтворюються.

Причина монопольної ренти – висока монопольна ціна, що встановлюється на рідкі сільськогосподарські продукти. У господарській діяльності будь-яка монополія шукає собі вихід, тобто шлях реалізації

економічної переваги. У даному випадку способом реалізації економічної переваги є установа високої монопольної ціни.

Механізм утворення МЗР

Монопольна земельна рента – це різниця між високою монопольною ціною, установлюваною на рідкі сільськогосподарські продукти, витратами їхнього виробництва і середнім прибутком.

$$\text{МЗР} = \text{Ц}_{\text{мон.}} - (З+V) - \text{Р}_{\text{ср.}}$$

7.5 Механізм вилучення і присвоєння земельної ренти в різних типах господарств

У сільськогосподарському виробництві можливі три ситуації, зв'язані з розподілом рентного доходу:

1) хазяїн є власником землі (наприклад, фермер, селянин). У цьому випадку вся рента залишається в господарстві, дістається власнику;

2) хазяїн є орендарем землі. Звичайно землевласник знає, рівень родючості його землі, тому він включає до складу орендної плати диференціальну ренту I. З тієї ж причини землевласник привласнює і монопольну ренту, а абсолютна рента дістається йому за правом приватної власності на землю. Присвоєння диференціальної ренти II залежить від термінів орендного договору. На відміну від диференціальної ренти I, що не є результатом більш високої якості роботи орендаря, утворення ренти II – результат власних зусиль суб'єкта господарювання. Тому вона їм і привласнюється. Разом з тим характер присвоєння диференціальної ренти II зв'язаний з термінами оренди. При короткостроковій оренді земельний власник може уловлювати частину ренти II, оскільки капіталовкладення, зроблені орендарем, окупаються не відразу. При тривалих термінах оренди всю диференціальну ренту II привласнює орендар. Це ставить на порядок денний питання про межі раціоналізації землеробства, оскільки орендарю не вигідно в цих умовах піклуватися про поліпшення ґрунтової родючості, що особливо актуально при збереженні державної власності. Довічно наслідуюване володіння землею практично знімає це питання;

3) земля орендується в держави. Так, наприклад, у колишньому СРСР колгоспи були орендарями землі в держави, що встановлювало диференційовано, за зонами країни, закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію з таким розрахунком, щоб незалежно від того, які культури господарство вирощує, воно одержувало б приблизно рівний дохід з кожного гектара землі. У таких умовах диференціальна рента I діставалася державі.

Інвестиції в інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва здійснювала держава. Саме воно поставляло селу техніку, добрива, пально-мастильні матеріали і т.п. Однак, надпланову продукцію держава закуповувала за підвищеними цінами. Отже, диференціальна рента II залишалася в господарствах.

7.6 Несільськогосподарські види ренти: рента у видобувній промисловості, рента з будівельних ділянок

Усюди, де природні умови впливають на економічний результат, виникає земельна рента.

Несільськогосподарські види ренти – це рента в тих галузях економіки, у яких економічний результат залежить від природних, кліматичних умов. Більше всього економічний результат залежить від природних умов у таких галузях, як видобувна промисловість і будівництво.

Рента у видобувній промисловості:

1) у видобувній промисловості створюється диференціальна рента I. Умовами її утворення є:

- a) розходження в багатстві надр з корисними копалинами;
- b) розходження в змісті корисної речовини в одному кубометрі надр;
- c) розходження в місці розташування видобувних підприємств до основних споживачів;

2) у видобувних галузях створюється і диференціальна рента II за умови здійснення додаткових інвестицій в удосконалювання видобутку корисних копалин;

3) утворюється також монопольна земельна рента при видобутку рідкоземельних елементів і за умови утворення монополій у видобувній промисловості;

4) у видобувній промисловості утвориться абсолютна земельна рента, якщо підприємство здається в оренду. Однак, така ситуація складається досить рідко, оскільки власники воліють самостійно одержувати доход від своїх рудників, шахт і т.п., не передоручаючи підприємство в чужі руки.

Рента з будівельних ділянок:

1) у будівництві може бути створена диференціальна рента II за умови здійснення додаткових інвестицій у поліпшення дизайну будинків, підвищення комфортабельності житлових приміщень і офісів, у підвищенні сейсмостійкості будинків у тих регіонах, де відносно часто бувають землетруси;

2) у будівельній індустрії утвориться і диференціальна рента I за місцем розташування. Її виплачує підприємець, що орендує землю в земельного власника, в складі орендної плати;

3) у будівельній галузі промисловості виникає і монопольна земельна рента в місцях, особливо сприятливих для розвитку відпочинку, туризму і лікування.

7.7 Ціна землі. Динаміка ціни землі з розвитком капіталізму

Земля не є продуктом праці, а виходить, не має вартості, але має ціну. Таким чином, ціна землі є категорією ірраціональною.

Ціна землі – це покупна ціна не самої землі, а тієї земельної ренти, що приносить дана ділянка.

Ціна землі дорівнює тій сумі грошей, що, будучи вкладена в банк, принесе

щорічно у вигляді банківського відсотка такий же дохід, який раніш забезпечувала земельна рента.

Ціна землі – це капіталізована рента чи рента, перетворена в капітал. Теоретично ціна землі визначається за формулою

$$ЦЗ = \frac{ЗР}{N_{Б\%}} \times 100\% ,$$

де ЦЗ – ціна землі;

ЗР – земельна рента;

$N_{Б\%}$ – норма банківського відсотка.

Розрізняють нормативну, теоретично обумовлену і реальну ціну землі. Відповідно до закону України «Про плату за землю» нормативна ціна землі дорівнює сторазовому розміру земельного податку за неї. Відповідно до закону розмір земельного податку встановлений окремо для міст із різною чисельністю жителів і сільської місцевості. Ставки податку періодично переглядаються.

Теоретично обумовлена ціна землі сільськогосподарського призначення може бути визначена за формулою

$$ЦЗ = \frac{\text{дохід}}{N_{Б\%}} \times 100\% ,$$

де ЦЗ – ціна землі;

дохід – це дохід, що приносить у рік дана ділянка;

$N_{Б\%}$ – норма банківського відсотка.

Реальна ціна землі кожної земельної ділянки визначається в залежності від співвідношення попиту та пропозиції на нього.

З розвитком суспільства ціна землі росте. Це порозумівається наступними причинами:

- 1 Росте земельна рента внаслідок росту диференціальної ренти I і диференціальної ренти II.
- 2 З ростом населення збільшується попит на сільськогосподарську продукцію, а врожайність у сільському господарстві росте відносно повільно.
- 3 Значна частина земель вилучається із сільськогосподарського обороту і займається під капітальне і житлове будівництво, дороги, аеродроми, військові бази, «рукотворні» моря і т.д.
- 4 Розвивається індустрія відпочинку і туризму, що приводить до росту монопольної земельної ренти.

8 РОЗПОДІЛ І СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ. ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

У будь-якій економічній системі відносини розподілу грають надзвичайно важливу роль. Розподіл виступає сполучною ланкою між виробництвом і споживанням і робить на них активний вплив: воно продовжується в обміні і в остаточному підсумку завершується в споживанні.

Вивчаючи дану тему, важливо усвідомити механізм формування доходів і засвоїти їх форми. Конспективний виклад лекції за даною темою включає вісім питань.

1 Сутність і функції розподілу. Економічні закони розподілу. Закони Енгеля.

2 Плюралізм відносин власності і множинність форм розподілу в сучасних економічних системах.

3 Номінальні і реальні доходи населення. Динаміка реальних доходів населення в різних економічних системах. Індексація доходів.

4 Принцип соціальної справедливості в розподілі. Необхідність диференціації індивідуальних доходів.

5 Форми розподілу за працею: їх спільність і особливості.

6 Заробітна плата, її сутність, сучасні форми і системи.

7 Форми розподілу, що не залежать від трудового внеску.

8 Мінімальний споживчий бюджет. Державні програми захисту незаможних шарів населення.

8.1 Сутність і функції розподілу. Економічні закони розподілу. Закони Енгеля

Розподіл – це економічний процес формування індивідуальних доходів населення. Сутність розподілу визначається відносинами власності: у різних економічних укладах діють різні механізми і форми розподілу.

В всіх економічних системах розподіл виконує **загальні функції**:

1) визначає частку кожної людини в суспільному продукті, що залежить від укладу господарювання і способу розподілу;

2) впливає на виробництво: стимулює ріст ефективності чи виробництва, навпаки, гальмує його в залежності від ступеня прогресивності форми розподілу;

3) формує структуру попиту населення і визначає черговість задоволення потреб;

В усіх соціально-економічних укладах діють загальні, універсальні **закони розподілу**.

І Закон резервування частини суспільного продукту, що виражає об'єктивну необхідність розподілу суспільного продукту на 2 частини, одна з яких надходить в індивідуальне споживання, а інша використовується для забезпечення безперервності виробництва, його удосконалювання і рішення загальнонаціональних задач.

У роботі "Критика Готської програми" К.Маркс переконливо довів, що перш, ніж суспільний продукт надійде в індивідуальне споживання, з нього роблять ряд відрахувань, величина яких залежить від ефективності виробництва і соціальної політики держави. К.Маркс перелічує ці відрахування:

- 1) фонд відшкодування спожитих засобів виробництва;
- 2) фонд на розширення виробництва;
- 3) резервний чи страховий фонд;
- 4) витрати керування;
- 5) те, що потрібно для спільного задоволення потреб (школи, лікарні і т.п.);
- 6) фонд утримання непрацевдатних.

II Закон розподілу за працею, відповідно до якого частка суспільного продукту, що надходить в індивідуальне споживання працівника, відповідає його трудовому внеску в народне господарство.

Особистий дохід кожної людини поділяється на 2 частини: споживання і заощадження. За розрахунками американських економістів, на які посилається П.Самуельсон у "Економіці", кожен долар доходу американця розподіляється в такий спосіб: 93 цента витрачається на споживання і 7 центів складають заощадження.

Потрібно відзначити, що не існує прямої залежності споживання від росту доходу. Пруський статистик Енгель, що проводив емпіричні дослідження наприкінці XIX століття, вивів схеми витрат населення з різними рівнями доходів. Вони називаються законами Енгеля і зводяться до наступних положень:

- 1) бідні родини витрачають більше на необхідне для життя – їжу і житло;
- 2) частка витрат на харчування знижується в міру зростання доходів, а частка витрат на житлі стабілізується;
- 3) витрати на дорогі предмети підвищуються в більшому ступені, чим дохід. При росту доходу споживача споживання їм вторинних благ зростає в більшому ступені, чим споживання благ першої необхідності;
- 4) при зниженні ціни одного з благ і сталості ціни на інше благо збільшується попит на благо, ціна якого знижується, причому здійснюється відносна заміна ним іншого блага.

8.2 Плюралізм відносин власності та множинність форм розподілу в сучасних економічних системах

Кожній формі власності і відповідному їй сектору економіки адекватний свій спосіб розподілу суспільного продукту, що регулюється діючими економічними законами. Разом з тим, можуть мати місце і сполучення різноманітних способів розподілу в різних суспільно-економічних укладах.

1 Дрібнотоварне виробництво, засноване на приватнотрудовій власності. У цьому секторі економіки товаровиробники, що є і працівниками, одержують доходи, пропорційні їх внеску в суспільне виробництво і скоректовані співвідношенням попиту та пропозиції на їхні товари.

2 Приватнокапіталістичний уклад

У цій сфері господарювання працівники одержують заробітну плату відповідно до цін на робочу силу, що виявилися на момент складання контракту. Потрібно підкреслити, що в індустріально розвинутих країнах заробітна плата кваліфікованих працівників наближається до величини доходу, що відповідає їхньому трудовому внеску. Підприємці дістають прибуток відповідно до закону середнього прибутку, пропорційно вкладеному капіталу.

3 Корпоративний сектор

У цьому секторі економіки акціонери одержують дивіденди пропорційно наявним у них пакетам акцій. Доходи найманих робітників утворюються так само, як і в приватнокапіталістичному укладі.

4 Кооперативний сектор

Доходи кооператорів і працівників з наймання, який залучає кооператив, регулюються законами розподілу за працею, попитом та пропозицією. Характер і способи розподілу визначаються статутом кооперативу.

5 Державний сектор

Доходи робітників та службовців державного сектора економіки регулюються законами розподілу за працею, попитом та пропозицією. Разом з тим, активний вплив на процес формування доходів робить політика держави в області регулювання трудових відносин і колективних договорів.

У будь-якій економічній системі є люди, чию роботу не можна оцінити, виходячи з відомих принципів. Це – наукова, технічна і творча інтелігенція. Вартість продукту їхньої праці (ідеї, художні твори, відкриття і т.п.) є категорія ірраціональна, оскільки головне в оцінці результату їхньої праці – ідея, художній задум, а не витрати праці. Тому їхні доходи формуються в залежності від співвідношення попиту та пропозиції на продукти їхньої праці і фінансових можливостей замовника.

8.3 Номінальні та реальні доходи населення. Динаміка реальних доходів населення в різних економічних системах.

Індексація доходів

Номінальні доходи – це грошові доходи населення. **Реальні доходи** – це кількість благ і послуг, який можна придбати за номінальні доходи. Реальні доходи споживача залишаються незмінними лише в тому випадку, якщо споживач у стані купити в цілому стільки ж благ, що і раніш.

Реальні доходи залежать від наступних факторів:

1) номінальних доходів;

2) рівня цін на товари і послуги;

3) темпів інфляції;

4) рівня податків, якими обкладаються доходи. У свою чергу номінальні доходи (особливо в сфері малокваліфікованої праці) залежать від рівня безробіття в країні, підлоги і національної приналежності працівника.

Індексація доходів – це механізм підвищення доходів пропорційно темпу інфляції.

Відповідно до закону України «Про індексацію грошових доходів населення» індексація проводиться, якщо індекс споживчих цін перевищив 105 відсотків на місяць. Індексації підлягають грошові доходи громадян у межах триразової величини вартості ризи малозабезпеченості. Джерелами коштів на проведення індексації визначені підприємства, установи й організації, що знаходяться на госпрозрахунку, що підвищують розміри оплати праці за рахунок власних коштів. Бюджетні підприємства, установи й організації підвищують розміри оплати праці за рахунок відповідного бюджету.

8.4 Принцип соціальної справедливості в розподілі. Необхідність диференціації індивідуальних доходів

Існує економічна нерівність у доходах, джерелами якого є:

- 1) концентрація власності і багатства в руках одних людей і їхня відсутність в інших;
- 2) різна професійна підготовка людей;
- 3) різні здібності людей;
- 4) різний склад родини;
- 5) нерівність породжує і спадкування якихось благ;
- 6) існують компенсації до заробітної плати за шкідливі і тяжкі умови праці і т.п.

Нерівність вимірюють у такий спосіб: розбивають усе населення на групи за рівнем доходу і визначають частку кожної групи в загальному доході. Вимір нерівності ілюструє *крива Лоренца*: чим більше ця крива віддаляється від бісектриси прямого кута, тим вище ступінь нерівності (рис. 4). *Коефіцієнт Джині* показує відношення площі, що охоплює крива Лоренца та бісектриса прямого кута, до площі всього трикутника OAB. Він коливатиметься в межах від нуля до одиниці. Чим більше значення коефіцієнту Джині, тим вище ступінь нерівності.

У ринковій економіці доходи не можуть розподілятися рівномірно з таким розрахунком, щоб кожні 20% населення одержували 20% доходу. Доходи повинні бути диференційовані: високі доходи є коштом заохочення тих груп населення, що вносять найбільший вклад у суспільний розвиток і в максимальному ступені задовольняють потреби людей. Однак надмірна диференціація доходів порушує принцип соціальної справедливості в розподілі.

На сучасному етапі **соціальна справедливість** у розподілі відповідає максимальній підтримці тих шарів населення, що вносять найбільше вагомий внесок у суспільний розвиток і не ставлять свої вузько професійні інтереси вище інтересів інших.

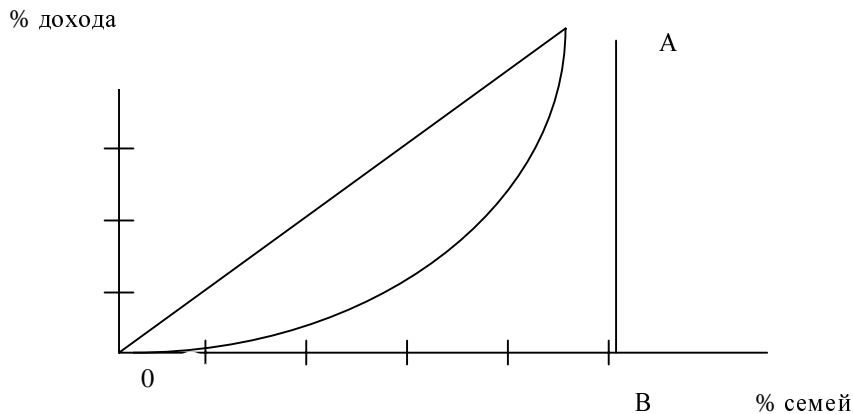

Рисунок 4 – Крива Лоренца

8.5 Форми розподілу за працею: їхня спільність та особливості

У даний час у будь-якій економічній системі існує три види трудових доходів: заробітна плата працюючих за найманням; доходи кооперативів; доходи від індивідуальної трудової діяльності. Спільність усіх цих видів доходів укладається в тому, що основним, якщо не єдиним джерелом їхнього утворення є необхідний продукт.

Розходження усіх видів трудових доходів впливають зі специфіки соціально-економічного становища працівників у різних секторах економіки.

Особливості заробітної плати працюючих за найманням як виду трудового доходу укладається в тому, що:

1) працівник соціально захищений державою від сваволі роботодавця за допомогою:

- контрактної системи (кожен працюючий за найманням бере індивідуальний контракт з адміністрацією, у якому обмовляються терміни контракту, посада, кваліфікація працівника, умови роботи і величина заробітної плати, види страхування, підвищення кваліфікації, санкції за порушення умов договору й ін.);

- колективного договору, що укладається між адміністрацією і профспілковою організацією підприємства;

- тарифної угоди, що укладається між урядом і галузевою профспілкою.

Тому розмір заробітної плати працюючих за найманням не може бути величиною довільною;

2) державне регулювання оплати праці найманих робітників забезпечує високий рівень гарантії одержання доходу (це не відноситься до перехідної економіки України).

Для доходів кооперативів характерно:

- 1) відсутність гарантованого доходу;
- 2) слабкий соціальний захист доходів, тому що в сфері кооперативного руху майже немає профспілок;
- 3) відсутність контрактної системи наймання;
- 4) значні коливання доходу в залежності від змін ринкової кон'юнктури;
- 5) формування доходу не тільки за участю в праці, але й у залежності від внесеного паю й інших факторів;
- 6) оплата праці може бути натуральною і грошовою. Важливо підкреслити, що характер розподілу і частка кожного кооператора визначаються статутом кооперативу.

Специфіка доходів від індивідуальної трудової діяльності полягає в тому, що:

- 1) вони можуть бути вище, ніж доходи за таку ж роботу в державному і кооперативному секторі, тому що в дрібнотоварному виробництві вище інтенсивність праці, менше накладні витрати. До того ж, ці доходи можуть ґрунтуватися на монопольних цінах, включати диференціальну ренту і використовувати сприятливе співвідношення попиту та пропозиції;
- 2) доходи від індивідуальної трудової діяльності не гарантовані;
- 3) дрібний товаровиробник не має соціального захисту з боку держави і профспілок.

8.6 Заробітна платня, її сутність, сучасні форми і системи

Зовні заробітна плата здається платою за працю тому, що:

- 1) Виплачується, як правило, після того, як пророблена визначена робота.
- 2) Її розмір визначається з урахуванням кількості і якості проробленої роботи. Однак праця не може бути об'єктом купівлі-продажу, тому що:
  - 1) якби продавалася праця, то вона, як і всякий товар, мала би вартість, і тоді вартість праці вимірюлася б працею, а це – тавтологія;
  - 2) якби продавалася праця, то вона, як і всякий товар продавався б за вартістю. Отже, у момент продажу оплачувалася б уся праця – і необхідна, і додаткова. Тоді б не було додаткової вартості;
  - 3) праця є процес споживання робочої сили. У момент продажу сама праця ще не здійснена. Як можна продати те, чого немає?
  - 4) праця – це не благо і не матеріалізована в об'єкті. Праця – це процес, а процес як такий продати не можна, оскільки продаються лише блага і послуги, а також права на них.

Отже, **заробітна плата** - це не ціна праці, а перетворена форма вартості і ціни робочої сили. Заробітна плата є перетворена форма тому, що здається не тим, чим є насправді: здається платою за працю, насправді ж – це плата за робочу силу.

У даний час у всіх країнах застосовуються **дві форми заробітної плати:**

- 1) погодинна, за якою величина заробітку визначається тривалістю відпрацьованого часу;
- 2) відрядна чи поштучна, за якою величина заробітку залежить від кількості виробленої продукції (виконаних послуг).

Системи заробітної плати, використовувані в Україні

- 1 Пряма погодинна.
- 2 Почасово-преміальна.
- 3 Пряма відрядна.
- 4 Відрядно-преміальна.
- 5 Відрядно-прогресивна.
- 6 Колективна відрядна.
- 7 Непряма відрядна.
- 8 Акордна.

8.7 Форми розподілу, що не залежать від трудового внеску

Варто розрізняти доходи не трудові і незаконні. Джерелом нетрудових доходів є прибавочний продукт, і надходять вони до населення законними шляхами.

Форми нетрудових законних доходів:

1) виплати і пільги із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, посібники, безкоштовне утворення і медичне обслуговування, користування бібліотеками, спортзалами і т.п.).

В Україні частка суспільних фондів споживання в загальному доході родини вище, ніж у розвинутих капіталістичних країнах;

- 2) прибуток, отриманий від підприємницької діяльності;
- 3) орендна плата за здачу в оренду яких-то об'єктів;
- 4) доходи від цінних паперів;
- 5) відсоток на внески в банках;
- 6) земельна рента;
- 7) доходи від лотерей, розважальних програм, виграші на бігах і т.п.

Незаконні доходи - це доходи, отримані в зв'язку з порушенням діючого законодавства. Вони можуть бути нетрудовими (якщо, наприклад, отримані від торгівлі зброєю, державним майном) і трудовими (якщо частина зароблених за сумісництвом грошей укрита від оподаткування).

Визначене збільшення до доходу забезпечують пільги і привілеї. **Пільги** - це визначені блага і послуги, якими за законом наділяються громадяни за особливі заслуги перед Родиною чи в зв'язку з утратою здоров'я.

Привілеї – це блага і послуги, одержувані окремими людьми завдяки своєму службовому становищу (службові автомобілі, дачі, спеціальне обслуговування:

медичне, торгове; елітарне утворення і т.п.).

Необхідно відзначити, що питання про величину і мерю одержуваних нетрудових доходів є надзвичайно гострим. Соціальна справедливість не буде порушена тільки в тому випадку, якщо сума нетрудових доходів, отриманих працездатними людьми, не дозволить їм не працювати в плинні року.

8.8 Мінімальний споживчий бюджет. Державні програми захисту незаможних шарів населення

Мінімальний споживчий бюджет - це баланс доходів і витрат, що дозволяє визначити вартість матеріального забезпечення життя тих груп населення, що мають у своєму розпорядженні мінімальні доходи.

Мети розрахунку мінімального споживчого бюджету:

- 1) визначити мінімальну заробітну плату;
- 2) збалансувати державний бюджет: спланувати витрати, що буде здійснювати держава для доплати бідним шарам населення.

МПБ включає науково-обґрунтовані норми і нормативи з продуктів харчування, основним непродовольчим товарам і платним послугам. МПБ визначає такий мінімум доходів, що дозволяє задовольнити потреби в харчуванні на рівні не нижче фізіологічних норм.

Способи розрахунку мінімального споживчого бюджету:

- 1) для самотніх;
- 2) для сімейних (для родини з 2-х, 3-х, 4-х, 5,6,7 і більш людей).

Мінімальний споживчий бюджет устанавлює:

- 1) мінімально-необхідний рівень споживання;
- 2) структуру споживання матеріальних благ і послуг;
- 3) розмір мінімального доходу. На Україні розмір мінімального споживчого бюджету може перевищувати мінімальну заробітну плату в кілька разів.

Державні програми захисту незаможних шарів населення:

- 1) програми забезпечення всьому населенню прожиткового мінімуму;
- 2) програми матеріально-речовинного забезпечення незаможних (продовольчі талони, безкоштовні обіди, оплата житла);
- 3) програми організації приватних благодійних фондів, що діють під егідою держави.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

з політичної економії для студентів економічних спеціальностей ДДМА усіх форм навчання

- 1 Зародження і розвиток економічних знань. Предмет політичної економії. Система економічних законів.
- 2 Економічні системи: сутність і класифікація.
- 3 Марксистська класифікація факторів суспільного виробництва. Продуктивні сили і виробничі відносини. Сучасні економісти про класифікацію економічних ресурсів.
- 4 Проблема ефективності використання ресурсів. Крива виробничих можливостей економіки. Закон зростаючих альтернативних витрат.
- 5 Характеристика натурального господарства.
- 6 Основні риси товарного господарства, його історичні типи. Порівняльна характеристика капіталістичного і соціалізованого товарних господарств.
- 7 Товар і його властивості. Концепції вартості товару. Величина вартості і визначаючі її фактори.
- 8 Виникнення, сутність і функції грошей.
- 9 Характеристика елементів грошової системи. Системи металевого обігу.
- 10 Загальна характеристика золотого стандарту. Види золотого стандарту.
- 11 Демонетизація золота і виникнення паперово-грошових систем. Дискусія про повернення до золотого стандарту.
- 12 Характеристика сучасних паперово-грошових систем. Методи встановлення і регулювання валютних курсів, які використовуються державою.
- 13 Методи встановлення і регулювання валютних курсів, які використовуються міжнародними організаціями. Колективні валюти: СДР, ЄВРО. Види конвертованості валют.
- 14 Власність як економічна категорія. Економічна природа фірми. Головні типи контрактів.
- 15 Особливості оренди як форми реалізації власності. Види оренди. Орендна плата, методи її визначення.
- 16 Інші типи підприємств.
- 17 Індивідуальні приватні фірми. Товариства на паях. Види партнерств.

- 18 Необхідність, сутність і структура малого бізнесу. Функції малого бізнесу в ринковій економіці.
- 19 Переваги і недоліки малих підприємств. Державна підтримка малого бізнесу.
- 20 Франшиза як засіб організації своєї справи. Види франшиз.
- 21 Акції й облігації: сутність, класифікація, види.
- 22 Причини виникнення і функції акціонерної власності. Засновники АТ. Статутний капітал: функції, шляхи формування.
- 23 Моделі корпоративної структури. Керування корпорацією. "Система участі".
- 24 Переваги і недоліки корпорацій. Типи корпорацій.
- 25 Робоча акціонерна власність. "Ділема інсайдерів".
- 26 Злиття і поглинання. Типи злиття. Офф-шорні компанії і зони, їхні переваги.
- 27 .Економічна природа капіталу. Постійний і змінний капітал. Товар - робоча сила і його властивості.
- 28 Теорія капіталістичної експлуатації К.Маркса. Норма і маса додаткової вартості, способи її збільшення.
- 29 Критерії ефективності бізнесу. Переваги великого виробництва перед дрібним.
- 30 Норма прибутку і визначаючі її фактори.
- 31 Тенденція до утворення середньої норми прибутку. Ціна виробництва.
- 32 Обіг капіталу. Економічна сутність і структура основного й обігового капіталу. Фізичний і моральний знос основного капіталу.
- 33 Амортизація. Норма амортизації. Політика прискореної амортизації й особливості її здійснення в Україні.
- 34 Концентрація і централізація капіталу.
- 35 Фактори стійкості доходу. Невизначеність і ризик. Асортимент ризиків.
- 36 Вимір і оцінка можливого ризику. Відношення до ризику.
- 37 Способи зниження ризику.
- 38 Методи керування ризиком. Види страхування бізнесу.
- 39 Сутність і роль сфери обігу, необхідність її відокремлення. Витрати обігу, їхні види і динаміка.
- 40 Сутність торгового капіталу. Торговий прибуток і його джерело.

- 41 Необхідність, сутність і функції маркетингу. Американська та японська концепції маркетингу.
- 42 Задачі маркетингової служби підприємства.
- 43 Етапи маркетингової діяльності. Методика дослідження ринку.
- 44 Формування попиту на товари фірми. Види попиту і стратегії маркетингу.
- 45 Сутність і особливості позичкового капіталу. Джерела тимчасово вільних коштів.
- 46 Функції позичкового капіталу. Позичковий відсоток. Границя коливання норми позичкового відсотка і фактори, що впливають на неї.
- 47 Роль кредиту в розвитку виробництва, форми і види кредиту. Способи забезпечення кредитних угод.
- 48 Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Феодальна рента і капіталістична рента.
- 49 Аграрні відносини, їхній зміст і місце в сучасних економічних системах. Особливості відтворення в сільському господарстві.
- 50 Монополія на землю як об'єкт господарювання і диференціальна рента I і II. Механізм вилучення і присвоєння диференціальної ренти в різних типах господарств.
- 51 Власність на землю. Типи сільськогосподарських підприємств.
- 52 Монополія приватної власності на землю й абсолютна рента. Монопольна рента.
- 53 Несільськогосподарські види ренти. Ціна землі. Динаміка ціни землі в сучасних умовах. Закон України "Про плату за землю".
- 54 Сутність і функції розподілу. Економічні закони розподілу. Закони Енгеля.
- 55 Плюралізм відносин власності і множинність форм розподілу в сучасних економічних системах. Номінальні і реальні доходи населення. Індексація доходів.
- 56 Нерівність у доходах. Крива Лоренцо та коефіцієнт Джині. Принцип соціальної справедливості в розподілі.
- 57 Форми розподілу за працею: спільність і розходження.
- 58 Сутність і форми заробітної платні. Марксистське тлумачення категорії "Заробітна платня". Системи заробітної платні в Україні й в інших країнах.
- 59 Мінімальний споживчий бюджет. Державні програми захисту незаможних шарів населення.
- 60 Форми розподілу, що не залежать від трудового внеску.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

- 1 Конспект лекцій по курсу «Политическая экономия» для студентов экономических специальностей академии /Сост. О. К. Гаршина. – Краматорск: ДГМА; ЗАО НКМЗ, 2000. – 70 с.
- 2 Конспект лекцій по курсу «Политическая экономия» для студентов экономических специальностей академии/Сост. О. К. Гаршина. – Краматорск: ДГМА, 2003. – Ч.2.– 75 с.
- 3 Контрольные задания и методические указания по дисциплине «Политическая экономия» для студентов заочного отделения экономических специальностей вуза, слушателей системы послевузовского обучения /Сост.: О. К. Гаршина, Е. А. Волошина. – Краматорск, ДГМА, 2002. – 71с.
- 4 Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів всіх форм навчання з курсу "Політична економія" /Укл.: О. К. Гаршина, В. С. Сімонова. - Краматорськ: ДДМА, 2003. – 45с.
- 5 Основы экономической теории: Учебник /С.В.Мочерный, В. К.Симоненко, В. В.Секретарюк, А.Устенко; Под общ. Ред С. В. Мочерного. – К.: О-во “Знання”, КОО, 2000. – 607с.
- 6 Навчальний план і програма курсу "Ринок цінних паперів. Акціонування підприємств" (Навчальний план, програма, плани семінарських занять, сценарії ділових ігор): Методична допомога для викладачів і слухачів системи виробничо-економічного навчання кадрів /Укл. О. К. Гаршина - Краматорськ: ЗАО "Ново-Краматорський машинобудівний завод", 1995. - 18 с.
- 7 Новичков А. В. Политическая экономия (наука об измерении): Курс лекций. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-книготорговый центр “Маркетинг”, 2002. – 1000с.
- 8 Р. М. Нуреев. Курс микроэкономики: Учебник для вузов. – 2-е изд., изм. – М.: НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА М), 2000. – 572с.
- 9 Основи економічної теорії: Політекономічний аспект: Підручник /За ред. Г.М. Климка. - К.: Вища школа, 2003. – 535с.
- 10 Планы семинарских занятий, методические указания к ним и проблемы для творческого обсуждения по дисциплине «Политическая экономия» для студентов экономических специальностей вуза /Сост.: О. К. Гаршина, В. Н. Древетняк. – Краматорск: ДГМА, 1999. – 41с.
- 11 Практикум по дисциплине «Политическая экономия» для студентов экономических специальностей вуза (задачи, тесты, упражнения, проблемы). – 2-е изд., допол.– Краматорск, ДГМА, 2000. – Ч.1.–42с.

12 Практикум по дисциплине «Политическая экономия» для студентов экономических специальностей вуза (задачи, тесты, упражнения, проблемы). – Краматорск: ДГМА, 2000. – Ч.2.–49с.

13 Современная экономика: многоуровневое учебное пособие/ Под ред. О.Ю. Мамедова .- Ростов н/Д: Феникс; М.: Зевс,1997.- 608с.

14 Тематика завдань комплексної самостійної роботи студентів з курсу “Політична економія” /Укл. О. К. Гаршина, В. С. Симонова. – Краматорськ, ДДМА, 2003. – 38с.

Додаткова

1 Экономическая теория. Учебное пособие/ Е.М.Воробьев, А.А.Гриценко, М.Н.Ким. – Харьков: Фортуна-Пресс, 2000. – 411с.

2 Задоя А. А. Основы экономической теории: Учеб. пособие/ А. А.Задоя, Ю. Е. Петруся. – М.: Рыбари, 2000. – 479с.

3 Куликов Л. М. Основы экономических знаний: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 272с.

4 Экономическая теорія: Задачи, логические схемы, методические материалы : Учебник для вузов /Под ред. А. И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 448 с.

5 Экономическая теорія: Учебное пособие. Харьков: В 5 т. – Харків: ХГУ, 1993.

Конспект лекцій

з дисципліни «Політична економія»

(I частина)

для студентів економічних спеціальностей вузу

Укладач

Ольга Костянтинівна Гаршина

Редактор

Ірина Іванівна Дьякова

Підп. до друку

Формат 60 x 84/16.

Ризографіч. друк.

Ум. друк. арк.

Обл.-вид. арк.

Тираж 50 прим.

Зам. №

ДДМА. 84313, м.Краматорськ, вул. Шкадінова, 72